

Μητροπολίτης Ναυπάκτου Ίερόθεος:

Ἡ Ἐκκλησία στήν Τουρκοκρατία καί τήν Ἐθνεγερεία *

Τό ἔτος πού διερχόμαστε, δηλαδή τό 2021, ἐορτάζουμε τήν ἐπέτειο τῶν 200 ἐτῶν ἀπό τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 καί ἔχουν προσδιοριστεῖ πολλές ἐκδηλώσεις ἀπό τήν Ἱερά Σύνοδο καί ἀπό τήν Πολιτεία γιά νά μελετηθοῦν ὅλες οἱ πλευρές τῆς σημαντικῆς αὐτῆς Ἐπαναστάσεως.

Μιά σοβαρή πλευρά τοῦ ζητήματος εἶναι ἡ προσφορά τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας κατά τήν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, πού κράτησε ἀναμμένη τήν δάδα τῆς Ἑλληνορθόδοξης Παράδοσης, ἀλλά καί ἡ προσφορά τῆς κατά τήν διάρκεια τῆς Ἐπαναστάσεως καί μετά ἀπό αὐτήν.

Δέν μποροῦν νά ἐρμηνευθοῦν τά γεγονότα τοῦ 1821, ἐάν δέν τά συσχετίσουμε μέ τήν «Πονεμένη Ρωμηοσύνη», ὅπως ἔλεγε ὁ ἀείμνηστος Φώτης Κόντογλου, κατά τήν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας.

Κατά τήν Τουρκοκρατία, πού ἦταν μιά μεγάλη δοκιμασία γιά τοὺς Ὁρθοδόξους Χριστιανούς, διαφυλάχθηκε ἡ ὀρθόδοξη πίστη, γιατί οἱ Χριστιανοί στηρίχθηκαν στίς πνευματικές τους δυνάμεις, ὅπως αὐτές εἶχαν ἀναπτυχθῆ καί καλλιεργηθῆ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες. Θά ἐντοπισθοῦν μερικοί οὐσιαστικοί παράγοντες πού συνετέλεσαν στήν διατήρηση τῆς αὐτοσυνειδησίας καί τῆς ταυτότητος τοῦ Γένους.

Στήν συνέχεια θά τονισθοῦν μερικά ἐνδιαφέροντα σημεῖα, πού πρέπει νά ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας γιά νά ἐρμηνεύσουμε τά θέματα αὐτά, ὅπως ἡ Ἐθναρχοῦσα Ἐκκλησία, οἱ ἅγιοι καί τά μοναστικά κέντρα, ἡ παιδεία, ἡ «Ἑλληνική Νομαρχία», οἱ Νεομάρτυρες, οἱ φιλοκαλικοί Πατέρες – Κολλυβάδες, καί ἡ Ἐθνεγερεία τοῦ 1821.

1. Ἡ Ἐθναρχοῦσα Ἐκκλησία

Μετά τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τοὺς Ὀθωμανούς, ἄρχισε μιά νέα περίοδος στήν μέχρι τότε Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία. Ὁ Μωάμεθ ὁ Πορθητής, κατά τόν Ranciman, γνώριζε πολύ καλά τό τί προβλήματα καί δυσσάρεσκες εἶχε δημιουργήσει ἡ προσπάθεια μερικῶν δυτικοφρόνων νά ἐπιβληθῆ ἡ ἔνωση τῶν Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν μέ τήν Ρώμη καί γι' αὐτό ἀνεζήτησε νά βρῆ τόν Γεώργιο-Γεννάδιο Σχολάριο, πού εἶχε ἀποσυρθῆ σέ Μονή καί ὁ ὁποῖος ἐξέφραζε τήν ομάδα τῶν ἀνθενωτικῶν καί τόν ἔπεισε νά δεχθῆ νά ἐκλεγῆ Πατριάρχης. Ἡ ἐνθρόνισή του ἔγινε τόν Ἰανουάριο τοῦ 1454 καί ὁ Μωάμεθ τοῦ δώρισε ἕναν καινούριο σταυρό, τόν περιέβαλε μέ τά ἐμβλήματα καί τοῦ εἶπε: «Ἔσο Πατριάρχης μέ καλή τύχη καί νά

εἶσαι βέβαιος γιά τήν φιλία μας, καί γιά ὅλα τά προνόμια πού εἶχαν οἱ Πατριάρχες πρίν ἀπό σένα». Ὁ Γεννάδιος Σχολάριος ἀνέλαβε νά σηκώσει ἕναν μεγάλο σταυρό κατά τά ἐπόμενα χρόνια.

Ὁ Μωάμεθ ἐπέβαλε στό Ὄθωμανικό κράτος τό σύστημα τῶν *μιλέτ*, σύμφωνα μέ τό ὅποιο κάθε ἔθνος θά ἀσκοῦσε μιὰ διοίκηση, ὅπως τό ἐπιβάλλει ἡ θρησκεία του. Ἔτσι, ὁ Πατριάρχης θεωρήθηκε Ἐθνάρχης, ἀρχηγός τοῦ ρωμαϊκοῦ *μιλέτ*. Τά Πατριαρχικά δικαστήρια εἶχαν δικαιοδοσία σέ ὅλες τίς ὑποθέσεις πού ἀφοροῦσαν τοὺς Ρωμηούς, ἦτοι τοὺς γάμους, τά διαζύγια, τίς ἐπιτροπεῖες τῶν ἀνηλίκων, τίς διαθήκες καί τοὺς διαδόχους, ἐκδίκαζαν ἐμπορικές ὑποθέσεις ἂν οἱ διάδικοι ἦταν ὀρθόδοξοι. Δηλαδή, *«τά πατριαρχικά δικαστήρια ἀπένεμαν δικαιοσύνη σύμφωνα μέ τόν κανονικό νόμο τῶν Βυζαντινῶν καί μέ τό ἀστικό καί ἐθιμικό βυζαντινό δίκαιο».*

Ὁ Charles Frazee γράφει ὅτι ἡ ὀργάνωση τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων καί τῶν Χριστιανῶν μέσα στήν κοινωνική καί πολιτική διάρθρωση τοῦ Ὄθωμανισμοῦ ἔγινε βάσει τοῦ ἰσλαμικοῦ δικαίου καί τῆς ἰσλαμικῆς παράδοσης, ὁπότε *«οἱ Χριστιανοί θά ἀποτελοῦσαν ἕνα μιλέτ, ἕνα "ἔθνος" ὑπό τή θρησκευτική καί πολιτική διοίκηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν τους ἡγετῶν».* Μέ αὐτόν τόν τρόπο ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως δέν ἦταν μόνον θρησκευτικός ἡγέτης ὅλων τῶν Ὀρθόδοξων, ἀλλά καί *«ἡ κεφαλή τοῦ ἔθνους»*, δηλαδή ἕνας *μιλέτ-μπασί*, ὁ ὁποῖος ἦταν ὑπεύθυνος ἐνώπιον τοῦ Σουλτάνου. Ἀκόμη, πρέπει νά σημειωθῆ ὅτι οἱ Κληρικοί καί λαϊκοί πού ἀσκοῦσαν τά ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα προέρχονταν ἀπό τήν ἐλληνική κοινότητα τῆς πρωτεύουσας πού εἶχε συγκεντρωθῆ στό Φανάρι, ἐξ οὗ καί ὀνομάσθηκαν Φαναριῶτες. Ἡ δύναμη τῶν Φαναριωτῶν πού ἄρχισε τόν 16ο αἰώνα, ἀναπτύχθηκε ἀκόμη περισσότερο στήν συνέχεια καί αὐτοί ἀπέκτησαν παντοδυναμία τόν 18ο αἰώνα. Αὐτό εἶχε σχέση καί μέ τήν *«αὐξανόμενη ἐλληνοποίηση τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας στά Βαλκάνια»*, ὅπως τό βλέπουμε κυρίως στίς Παραδουνάβειες Ἡγεμονίες.

Ὁ Gerhard Podskalsky (Γκέρχαντ Ποντοκάλσκυ) στό ἔργο του μέ τίτλο *Ἡ ἐλληνική θεολογία ἐπί Τουρκοκρατίας*, γράφει ὅτι ὁ Σουλτάνος Μεχμέτ Β΄ (Μωάμεθ ὁ Πορθητής) καθιέρωσε νέο νομικό καθεστῶς, τό ὅποιο οὐσιαστικά δέν ἄλλαξαν οἱ μετέπειτα Σουλτάνοι μέχρι τόν 19ο αἰώνα, σύμφωνα μέ τό ὅποιο ἀντιμετώπισε τήν Ἐκκλησία ὡς διάδοχο τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καί τῆς ἀνεγνώρισε *«τὴν νομική θέση θρησκευτικῆς κοινότητας».* Βεβαίως, *«πολλά μέτρα τοῦ κράτους δέν ἐπέτρεπαν στοὺς Ἕλληνες νά λησμονήσουν τὴν θέση τους ὡς λαοῦ ὑποτελοῦς».*

Σημαντικές πληροφορίες γιά τό πῶς ζοῦσαν οἱ Ρωμηοί κατά τήν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας ὑπό τήν πνευματική καθοδήγηση καί διοίκηση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καί γενικά τῆς Ἐκκλησίας, μᾶς δίνει ὁ Καθηγητής π. Γεώργιος Μεταλληνός στό βιβλίο του μέ τίτλο *Τουρκοκρατία* καί ὑπότιτλο *Οἱ Ἕλληνες στήν*

Όθωμανική Αυτοκρατορία. Στο βιβλίο αυτό βλέπουμε αναλυτικά την μεγάλη αξία του Έκκλησιαστικού Σώματος, των Ένοριών και των Ίερών Μονών στην ζωή των υποδούλων Ρωμηών, την πολιτική δράση των Φαναριωτών, την ανάπτυξη της παιδείας με πρωτοβουλία της Έκκλησίας, τό πρόβλημα του έξισλαμισμού και την αντίδραση της Έκκλησίας σέ αυτό και γενικά τό πώς ή Ρωμανία έπιβίωσε μέ την συμπαράσταση και την πνευματική βοήθεια πού προσέφερε ή Έκκλησία.

Μέσα στά πλαίσια αυτά της έθναρχίας λειτουργούσαν οι Ρωμηοί και κέντρο της ρωμαϊκής κοινότητας ήταν ή Έκκλησία μέ τόν Έπίσκοπό της.

Άν διαβάση κανείς τούς Κανονισμούς μέ τούς όποιους διοικούσαν οι κατά τόπους Δημογεροντίες στίς τουρκοκρατούμενες περιοχές, ιδίως μετά τόν 17ο αιώνα, θά διαπιστώση την μεγάλη προσφορά των Έπισκόπων στην όλη διοικητική διάρθρωση των υποδούλων Ρωμηών.

Έχω μελετήσει διεξοδικά και έχω αναλύσει τόν Κανονισμό λειτουργίας της Δημογεροντίας των Βοδενών (Εδέσσης) και διεπίστωσα την θέση πού κατείχε ό Μητροπολίτης στην διοίκηση, την παιδεία και την όλη λειτουργία της. Ό Καθηγητής Χαράλαμπος Παπαστάθης δημοσίευσε τέτοιους Κανονισμούς, στους όποιους φαίνεται ότι κέντρο της κοινότητας των Ρωμηών ήταν ό Έπίσκοπος και ή όλη οργανωτική δομή είχε κέντρο την Έκκλησία. Μάλιστα γράφει ό ίδιος συμπερασματικά:

«Κύτταρο της συλλογικής δράσης ήταν ή ένορία-κοινότητα» οι κοινοτικές άρχές του άναδεικνύονταν μέ ψηφοφορία και είχαν έπικεφαλή τόν έπιχώριο έπίσκοπο, δημιουργώντας έτσι τή γέφυρα ανάμεσα στη βυζαντινή μας παράδοση, πού έκφραζόταν στό πολιτικό-εθνικό πεδίο μέ τή Μεγάλη Ίδέα, και στα δημοκρατικά ιδεώδη της δεύτερης πεντηκονταετίας του εύρωπαϊκού 19ου αιώνα» συνάμα συνιστούσαν τό ιδανικότερο, μέ τά μέτρα πάντοτε της έποχής, σύστημα αυτόδιοίκησης, –άνέφικτο πρότυπο άκόμη για τή σύγχρονη μας Ελλάδα. Η πολιτική και θρησκευτική κεφαλή, ό Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, εκλεγόταν από μικτή συνέλευση κληρικών και λαϊκών. Άμόλυνη από ξενικές έπιρροές ή Μεγάλη Έκκλησία μπόρεσε, μολονότι έπιβίωσε σέ άλλόθρησκη και άπολυταρχική χώρα, νά συστήσει ένα έλληνοκεντρικό κρατικό μόρφωμα μέσα στόν κορμό της όθωμανικής αυτοκρατορίας, νά εισαγάγει –έστω σέ προδρομική μορφή– την άρχή της λαϊκής κυριαρχίας στην όργάνωση του ποιμνίου της, νά τό συντηρήσει, άναπτύξει και έτοιμάσει για τή μεγάλη εκείνη ώρα της Άνάστασης, πού ποιμένες και ποιμαινόμενοι όνειρεύονταν νά λειτουργήσουν και νά λειτουργηθούν στην Αγία-Σοφία».

Έτσι δέν άλλοιώθηκε ή ταυτότητα της Έλληνορθόδοξης Παράδοσης και του Γένους μας, παρά τίς διάφορες ξενοκρατίες πού περάσαμε και τά τραγικά άποτελέσματά τους.

2. Άγιοι καί μοναστικά κέντρα

Σέ ὄλη τήν ἐκκλησιαστική ἱστορία συναντοῦμε τήν μεγάλη σημασία καί σπουδαιότητα τῶν Μοναστηριῶν, μέσα στά ὁποῖα καλλιεργήθηκε ἡ ὀρθόδοξη θεολογία στήν πρακτική της ἐφαρμογή. Εἶναι γνωστόν ὅτι κατά τήν διάρκεια τῆς ἐνδόξου Ρωμηοσύνης στό Πανεπιστήμιο τῆς Μαγναύρας στήν Κωνσταντινούπολη δέν διδασκόταν ἡ θεολογία, ἀλλά ἡ θύραθεν ἐπιστήμη καί ἡ φιλοσοφία, διότι ὅποιος ἤθελε νά μάθῃ ὀρθόδοξη θεολογία πῆγαινε στά Μοναστήρια, ὅπου ζοῦσαν ἀσκητές, οἱ ὁποῖοι γνώριζαν τήν θεολογία ἐμπειρικῶς.

Ἔτσι, τά Ὁρθόδοξα Μοναστήρια καί κατά τήν Τουρκοκρατία ἀπέβησαν τά πνευματικά φροντιστήρια τοῦ ὀρθοδόξως καί θεολογικῶς ζῆν καί στήριξαν τόν λαό. Ἦταν, πράγματι, τά πνευματικά θεραπευτήρια πού βοήθησαν τόν λαό νά ζῆ ὀρθόδοξα καί νά πιστεῦῃ ὀρθόδοξα. Ἄλλοτε λειτουργοῦσαν ὡς πνευματικοί μαγνήτες πού εἴλκυαν τόν λαό πρός αὐτά καί ἄλλοτε ἦταν τά ὀρμητήρια ἀπό τά ὁποῖα, μέ τήν εὐλογία τῶν ἡγουμένων καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, ἐξέρχονταν ἐξαγιασμένοι μοναχοί καί ἐπιτελοῦσαν ἓνα θαυμαστό ἱεραποστολικό ἔργο, στήριζαν τόν λαό.

Στήν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου «*Βίος καί πολιτεία Ἰακώβου τοῦ νέου ὀσιομάρτυρος*» (ὑπό Πατέρων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Παναγίας τῆς Χρυσοποδαριτίσσης, εἰς Νεζερά Πατρῶν) γίνεται ἀναφορά σέ μερικά τέτοια πνευματικά μοναστικά κέντρα καί σέ θεοκίνητους Κληρικούς πού ἔζησαν τόν 16ον αἰῶνα, τόν πρῶτο αἰῶνα τῆς δουλείας καί ὑπῆρξαν πνευματικές ἐστίες πού ἔθρεψαν τόν λαό καί τόν κράτησαν στήν ὀρθόδοξη πίστη καί τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Κοινό γνώρισμα ὅλων αὐτῶν ἦταν ὅτι ὑπήγονταν στήν κανονική δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καί συνδέονταν μέ τό Ἅγιον Ὄρος. Θά τοὺς ἀναφέρω περιληπτικῶς.

Ὁ ἅγιος Θεωνᾶς (+1541) προερχόταν ἀπό τήν Ἱερά Μονή Παντοκράτορος Ἁγίου Ὁρους, ἔγινε ἡγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας, στήν Χαλκιδική, καί μετὰ Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης.

Ὁ ὄσιος Διονύσιος ἐν Ὀλύμπῳ (+1541) πού ἦταν ἡγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φιλοθέου, καί κτήτωρ δύο Μονῶν, τῆς Ἁγίας Τριάδος Ὀλύμπου καί τῆς Σούρβιας Πηλίου.

Ὁ ὄσιος Νικάνωρ (+1549) κτήτωρ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῆς Ζάβορδας, στήν Δυτική Μακεδονία, πού μετέφερε ἐκεῖ τό ἡσυχαστικό καί κοινοβιακό «πνεῦμα» τοῦ Ἁγίου Ὁρους.

Ὁ ὄσιος Συμεών (+1594), κτήτωρ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φλαμουρίου Πηλίου, πού

λειτουργήσε με βάση τόν άθωνικό μοναχισμό καί μετέφερε στήν περιοχή τό «πνεῦμα» αυτό μέ τίς περιοδεΐες καί τίς όμιλίες του.

Ό όσιος Θεοφάνης ό Νέος (τέλη 16ου αιώνας) έζησε άσκητικά στό Άγιον Όρος καί στήν Σκήτη Βεροίας, καί δίδαξε τήν εύσεβή πίστη στους Χριστιανούς τής Μακεδονίας.

Πολλοί άγιοι έζησαν στίς άρχες τοῦ 16ου αιώνας στά Μετέωρα, όπου παρατηρεΐτο άνθηση τοῦ μοναχισμού.

Οί άγιος Βησσαρίων Β΄ (+1540) Μητροπολίτης Λαρίσης, υπήρξε κτήτωρ τής Ίερας Μονής Μεταμορφώσεως Σωτήρος-Δουσίκου, μέ τυπικό άγιορειτικό καί μεγάλη πνευματική παρουσία στήν περιοχή.

Ό άγιος Δαυίδ έν Εύβοία (16ον αιώνα) ήταν ήγούμενος τής Ίερας Μονής Βαρνακόβης Δωρίδος.

Τήν έποχή αυτή παρατηρεΐται άνθηση τοῦ άγιορειτικοῦ μοναχισμού καί ως προς τόν αριθμό καί ως προς τήν άνοικοδόμηση κτιρίων καί τήν άγιογράφηση, αλλά καί ως προς τήν έμφάνιση πολλών πνευματικῶν καί λογίων μοναχῶν, όπως τοῦ όσιου Θεοφίλου τοῦ Μυροβλύτου (+1548) καί τοῦ άγίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ τοῦ Βατοπαιδινοῦ (+1556).

Έπίσης, αυτήν τήν έποχή άνεδείχθησαν πολλοί Οίκουμενικοί Πατριάρχες πού ζοῦσαν άσκητικά καί άσκοῦσαν ποιμαντική δράση, όπως ό άγιος Διονύσιος Α΄, ό άγιος Μάξιμος Γ΄, ό άγιος Νήφων Β΄.

Καθ΄ όλη τήν διάρκεια τής δουλείας στους Όθωμανούς, τά Μοναστήρια καί οι άγιες προσωπικότητες, Κληρικοί, καί Μοναχοί έπαιξαν σημαντικό ρόλο στήν διαπαιδαγώγηση τοῦ λαοῦ προκειμένου νά παραμείνη σταθερός στήν όρθόδοξη παράδοση.

Πρέπει νά έξάρουμε τήν μεγάλη προσφορά τής Άθωνικής Πολιτείας, τοῦ Άγίου Όρους, πού ήταν πάντοτε ή κονίστρα τῶν πνευματικῶν άγώνων, μέσα στήν όποία αγιάσθησαν πολλοί Κληρικοί καί μοναχοί, καί από εκεί στήν συνέχεια έξήλθαν στόν κόσμο κηρύσσοντας τήν Βασιλεία τοῦ Θεοῦ καί διατηρώντας τόν λαό στήν εύλάβεια τοῦ Γένους.

Ό καθηγητής Παναγιώτης Χρήστου αναφέρεται στήν άτμόσφαιρα τοῦ Άγίου Όρους, κατά τήν έποχή τής Τουρκοκρατίας, από τόν 16ο αιώνα καί μετά, μέ τούς λογίους πού συνδέονταν μέ τό Άγιον Όρος, τήν Άθωνιάδα Άκαδημία καί τήν όλη φιλοκαλική αναγέννηση πού παρατηρήθηκε στό Άγιον Όρος. Έπίσης, αναφέρεται καί στό γεγονός ότι τήν περίοδο αυτήν παρατηρεΐται μιά πνευματική συναλλαγή, άφοῦ μοναχοί έρχονται από τόν κόσμο για νά μονάσουν στό Άγιον Όρος καί από

ἐκεῖ ἐξέρχονταν μοναχοὶ καὶ ἐπισκέπτονταν τὸν κόσμον, παρά τίς δύσκολες συνθήκες ζωῆς. Ἐπισκέπτονταν τὸ πλῆθος τῶν μετοχίων πού εἶχαν στήν Σερβία, τήν Βουλγαρία, τήν Ρουμανία, τήν Ρωσία, ὅπου ἔμεναν καί μετέφεραν τήν ζωή τῆς Ἀθωνικῆς Πολιτείας, μέ τὸ ὀρθόδοξο ἡσυχαστικό πνεῦμα. Μέ τὸν τρόπο αὐτόν ὄχι μόνο παρηγοροῦσαν τὸν λαό, ἀλλά τοῦ ἀνέπτυσσαν τήν συνείδηση τῆς ὀρθόδοξης ταυτότητας, ἀλλά καί τήν συνείδηση τῆς ἐθνικῆς ὑποστάσεώς του.

Εἰδική μνεῖα πρέπει νά γίνη τῆς μεγάλης προσφορᾶς τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. Μέ τήν εὐλογία τῶν Πνευματικῶν του Πατέρων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φιλοθέου τοῦ Ἁγίου Ὁρους, καί τήν κανονική ἄδεια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, ἀλλά καί τῶν τοπικῶν ἐκκλησιαστικῶν καί κοσμικῶν ἀρχόντων, περιόδευε ἐπανειλημμένως σέ πολλά μέρη τῆς Ἑλλάδος καί κήρυττε θεοφώτιστα καί ἐμπνευσμένα, ἔκανε θαύματα, προέλεγε τά μέλλοντα καί ὀδηγοῦσε στήν μετάνοια καί σωτηρία πολλούς ἀνθρώπους, ἀλλά συγχρόνως ἀνεπτέρωνε τήν ἐλπίδα σέ πολλούς ἀνθρώπους γιά τήν πνευματική καί ἐθνική ἐλευθερία.

Ὁ ἅγιος Κοσμᾶς, ὅπως τὸ βλέπουμε στίς ὁμιλίες του, δίδασκε τοὺς Χριστιανούς νά ἀγαποῦν τὸν Θεό, νά παραμένουν μέσα στήν Ἐκκλησία, νά μαθαίνουν γράμματα προκειμένου νά διαβάζουν τά Εὐαγγέλια, τοὺς βίους τῶν ἁγίων καί τήν ἱστορία τοῦ Γένους, νά ὑπομένουν στίς δοκιμασίες τῆς ζωῆς, νά ταπεινώνονται, νά δείχνουν ἀγάπη στοὺς πτωχοὺς κλπ.

Μέ τίς ὁμιλίες του μετέφερε τήν ἡσυχαστική παράδοση πού εἶχε ζήσει στό Ἅγιον Ὄρος. Ὅταν μελέτηση κανεὶς τίς ὁμιλίες του, διαπιστώνει ὅτι εἶναι γεμάτες ἀπὸ ἡσυχαστικά στοιχεῖα.

Σέ μιά ὁμιλία τονίζει δύο σημεῖα πού πρέπει νά ἔχουν πάντοτε στὸν νοῦ τους οἱ Χριστιανοί. Τὸ ἓνα νά μὴ κάνουν στοὺς ἄλλους αὐτὸ πού οἱ ἴδιοι μισοῦν καί τὸ δεύτερο νά προσεύχωνται συνεχῶς στὸν Χριστό. Γιά τὸ δεύτερο αὐτὸ γράφει:

«Τὸ δεύτερον εἶναι νά μὴ σᾶς λείπη ποτέ ἐτούτη ἡ προσευχή: Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱέ καὶ Λόγε τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, διὰ τῆς Θεοτόκου καὶ πάντων σου τῶν ἁγίων ἐλέησόν με τὸν ἁμαρτωλὸν καὶ ἀνάξιον δοῦλον σου. Αὐτὸ, ἀδελφοί μου, πάντοτε νά τὸ λέγετε καί μέ τὸ στόμα σας καί μέ τὸν νοῦ σας καὶ ἡμέραν καὶ νύκτα, ὅπου καὶ ἂν εἴστε, ἢ τρῶτε ἢ περιπατεῖτε ἢ δουλεύετε ἢ κάθεσθε, αὐτὸ πάντα νά μελετᾶτε. Καὶ ἂν δέν τὸ ἐξεύρετε, νά τὸ γράψετε, νά τὸ μάθετε καὶ αὐτὸ σᾶς ὠφελεῖ κατὰ πολλά καὶ ἐδῶ σᾶς ἐλευθερώνει ἀπὸ κάθε κακόν καὶ ἐκεῖ σᾶς λυτρώνει ἀπὸ τὴν αἰώνιον Κόλασιν καὶ σᾶς ἀξιώνει καὶ πηγαίνετε εἰς τὸν Παράδεισον, εἰς τὴν αἰώνιον πατρίδα μας».

Καί σέ ἄλλη ὁμιλία του κάνει λόγο γιά τήν ἀξία τῆς εὐχῆς μέ τὸ «κομπολόγι»-κομποσχοῖνι, ἀλλά καί τήν ἀξία τοῦ σημείου τοῦ Σταυροῦ. Γράφει:

«Τώρα εἰς τό τέλος σᾶς συμβουλεύω νά κάμετε ὅλοι σας ἀπό ἕνα κομπολόγι, μικροί καί μεγάλοι, ἄνδρες καί γυναῖκες, παιδιά καί κορίτσια καί νά ἔχη ἑκατόν τρία σπυριά καί νά τό κρατῆτε μέ τό ἀριστερόν χέρι καί μέ τό δεξιόν νά σμίγης τά τρία σου δάκτυλα, νά κάνης τόν σταυρόν σου καί νά λέγης: «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱέ καί Λόγε τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, διά τῆς Θεοτόκου καί πάντων τῶν Ἁγίων ἐλέησόν με τόν ἁμαρτωλόν καί ἀνάξιον δοῦλον σου». Μέσα εἰς τό «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ» θεωρεῖται ἡ ἁγία Τριάς, ὁ Θεός, ἡ ἔνσαρκος οἰκονομία τοῦ Χριστοῦ μας, ἡ Δέσποινά μας ἡ Θεοτόκος καί πάντες οἱ Ἅγιοι.

Ὁ πανάγαθος Θεός τόν σταυρόν μᾶς ἐχάρισεν, μέ τόν σταυρόν νά εὐλογοῦμεν καί τά Ἄχραντα Μυστήρια, μέ τόν σταυρόν νά ἀνοίγωμεν καί τόν Παράδεισον, μέ τόν σταυρόν νά κατακαίωμεν καί τούς δαίμονας, μά πρῶτα καί ἐμεῖς νά ἔχωμεν τό χέρι μας καθαρόν ἀπό ἁμαρτίες καί ἀμόλυντο καί τότε, ὡσάν κάνωμεν τόν σταυρόν, κατακαίεται ὁ Διάβολος καί φεύγει. Εἶδέ καί εἴμεσθεν μεμολυσμένοι μέ ἁμαρτίες, δέν πιάνεται ὁ σταυρός ὁπού κάνομεν. Ὅθεν, ἀδελφοί μου, ἢ τρῶτε ἢ πίνετε κρασί ἢ νερόν ἢ περιπατεῖτε ἢ δουλεύετε νά μή σᾶς λείπει αὐτός ὁ λόγος ἀπό τό στόμα σας καί ὁ σταυρός ἀπό τό χέρι σας. Καί ἂν ἤμπορῆτε τό ἡμερόνυκτο νά κάμετε πενήντα καί ἑκατό κομποσχοίνια, καλόν καί ἅγιον εἶναι ἔργον. Καί νά προσεύχεσθε πάντοτε τήν αὐγὴν καί τό θράδυ καί μάλιστα τό μεσόνυκτον ὅλον ὁπού εἶναι ἡσυχία».

3. Ἡ παιδεία

Ἕνας ἀπό τούς οὐσιαστικούς παράγοντας πού συνετέλεσε στήν διατήρηση τῆς ὀρθοδόξου αὐτοσυνειδησίας ἦταν καί ἡ παιδεία τήν ὁποία καλλιεργοῦσε ἡ Ἐκκλησία μέ τά Σχολεῖα, ἀμέσως μετά τήν ὑποδούλωση τοῦ Γένους στοῦς Ὀθωμανούς.

Βεβαίως, στά πρῶτα χρόνια τῆς δουλείας δέν ὑπῆρχε δυνατότητα νά λειτουργήσουν πολλά Σχολεῖα, ἐπειδή οἱ δυσκολίες ἦταν ἀρκετές, ἀλλά καί τότε πού ἐπιτράπηκε ἡ λειτουργία Σχολεῖων, ἦτοι ἀπό τόν 17ο αἰώνα καί μετά, ἦταν περιορισμένα.

Ὁ πρῶτος Πατριάρχης τοῦ Γένους, Γεννάδιος Σχολάριος τό 1454 ἵδρυσε τήν Πατριαρχική Σχολή στήν Κωνσταντινούπολη πού ὀνομαζόταν Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή. Ἀργότερα ἡ Σύνοδος πού συγκροτήθηκε στήν Βασιλεύουσα τό 1593 ἐπί πατριαρχείας Ἱερεμῖα Β΄ τοῦ Τρανοῦ προέτρεψε τούς Μητροπολίτας νά ιδρῦσουν κατά τόπους Σχολεῖα καί νά ὑποστηρίζουν τήν παιδεία. Συγκεκριμένα: «Ἔωρισεν ἡ ἁγία Σύνοδος ἕκαστον ἐπίσκοπον ἐν τῇ ἑαυτοῦ παραιοικίᾳ φροντίδα καί δαπάνην τήν δυναμένην ποιεῖν, ὥστε τά θεῖα καί ἱερά γράμματα δύνασθαι διδάσκεσθαι· βοηθεῖν δέ κατά δύναμιν τοῖς ἐθέλουσι διδάσκειν καί τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις, ἐάν τῶν

έπιτηδείων χρείαν ἔχουσιν».

Ὁ Τρύφων Εὐαγγελίδης στό περισπούδαστο πολυσέλιδο δίτομο ἔργο του μέ τίτλο *Ἡ Παιδεία ἐπί Τουρκοκρατίας*, καί υπότιτλο *Ἑλληνικά Σχολεῖα ἀπό τῆς Ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, στήν μέν μακρά εἰσαγωγή ἀναφέρεται στήν παιδεία στό Βυζάντιο καί στήν Τουρκοκρατία μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Καποδιστρίου, στό δέ κύριο μέρος ἀναγράφει λεπτομερῶς τά Σχολεῖα τά ὅποια λειτούργησαν σέ διάφορες περιοχές τοῦ ὑποδούλου Γένους ἀπό τήν ἐποχή τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τήν ἐποχή τοῦ Ἰωάννου Καποδιστρίου (1453-1831).

Μεταξύ τῶν ἄλλων γράφει ὅτι ἡ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή πού ιδρύθηκε ἀμέσως μετά τήν Ἄλωση ἦταν συνέχεια τῆς λεγομένης Οἰκουμενικῆς Σχολῆς ἢ Οἰκουμενικοῦ Φροντιστηρίου Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπό τήν Σχολή αὐτή βγῆκαν μεγάλες προσωπικότητες πού κατέλαβαν σημαντικές θέσεις στήν Ἐκκλησία καί τήν τουρκική διοίκηση καί βοήθησαν τό Γένος. Στήν συνέχεια ιδρύθηκαν καί ἄλλες Σχολές, ὅπως στήν Θεσσαλονίκη, τά Ἰωάννινα, τήν Πάτμο, τήν Ἄρτα, τήν Χίο, τήν Δημητσάνα, τήν Βέροια, τήν Σμύρνη, τήν Κύπρο, τήν Τραπεζοῦντα, τήν Ἀδριανούπολη, τήν Κοζάνη, τήν Ἀθήνα, τήν Ρόδο καί ἄλλοῦ.

Τά Σχολεῖα τά ὅποια λειτούργοῦσαν ἦταν δύο εἰδῶν, ἤτοι τά κοινά καί τά ἀνώτερα. Τά κοινά Σχολεῖα λειτούργοῦσαν στά Μητροπολιτικά Μέγαρα τῶν πόλεων ἢ στούς Ἱερούς Ναούς τῶν κωμοπόλεων καί τίς παρακείμενες Ἱερές Μονές. Ὡς ἀναγνωστικά χρησιμοποιοῦσαν διάφορα ἐκκλησιαστικά βιβλία, ὅπως τήν Ὀκτώηχο, τόν Ἀπόστολο, τό Ψαλτήριο, τό Ὁρολόγιο. Τά παιδιά συνήθως κάθονταν στήν ψάθα ἢ στόν τάπητα τοῦ δαπέδου, μάλιστα δέ ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους Γ. Γεννάδιος εἰσήγαγε πρῶτος τά θρανία στήν Βλαχία. Ἐπίσης χρησιμοποιοῦσαν τήν ἀρίθμηση, τήν λογαριθμητική κλπ. Τά ἀνώτερα Σχολεῖα εἶχαν διάφορα ὀνόματα, ὅπως Ἀκαδημία, Λύκειον, Μουσεῖον, Ἑλληνομουσεῖον, Παιδαγωγεῖον, Φροντιστήριον, Ὀμακόιον, Γυμνάσιον, Σχολεῖον, Σχολή. Σημαντική εἶναι ἡ καταγραφή καί ἡ περιγραφή τήν ὅποια κάνει ὁ συγγραφεύς κατά περιοχές ἐντός τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου καί γενικότερα τοῦ βαλκανικοῦ.

Ὁ Gerhard Podskalsky στό μνημονευθέν ὀγκῶδες σύγγραμμά του, *Ἡ ἑλληνική θεολογία ἐπί Τουρκοκρατίας*, πού ἀναφέρεται στήν θεολογία κατά τήν Τουρκοκρατία, καί μάλιστα στά κεφάλαια «*Τά νέα ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα καί τυπογραφεῖα ὡς στοιχεῖο μετεξέλιξης*», «*Προσήλωση στήν παράδοση. Ἡ ἑλληνική θεολογία 1455-1581*», «*Ὁ θρησκευτικός ἀνθρωπισμός. Προσπάθεια συνδιαλλαγῆς μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως 1581-1629*», «*Ἡ ἀντιπαραθήση μέ τόν Διαφωτισμό. Ἡ Ὀρθοδοξία ἐπιστρέφει στίς δικές της πηγές 1727-1821*», παρουσιάζει ἀνάγλυφα καί διεξοδικά ἕνα «πανόραμα» τῆς ὅλης πολιτιστικῆς καί πνευματικῆς ἀτμόσφαιρας τῆς Ρωμηοσύνης κατά τήν Τουρκοκρατία, στήν ὅποια σημαντικό ρόλο διεδραμάτισε ἡ

Ἐκκλησία μέ τά σημαίνοντα μέλη της, Κληρικούς καί λαϊκούς. Φυσικά δέν εἶναι ὁ χῶρος κατάλληλος γιά νά δοθοῦν μερικά παραδείγματα καί νά ἐκτεθοῦν τά βασικά συμπεράσματα τῆς μελέτης αὐτῆς.

Ὁ Βασίλειος Ἀρβανίτης στό βιβλίο του μέ τίτλο *Ἡ Ἐκπαίδευσις τῶν Ἑλληνοπαίδων ἐπί Τουρκοκρατίας*, μέ συνοπτικό τρόπο περιγράφει τίς ἔδρες τῶν Σχολείων, τούς διδάξαντες διδασκάλους, τήν μέθοδο διδασκαλίας τους καί τήν ὕλη τῶν μαθημάτων σέ διάφορες περιοχές τοῦ ὑπόδουλου Γένους.

Ἀξιόλογη εἶναι ἡ προσφορά καί τοῦ Καθηγητοῦ π. Γεωργίου Μεταλληνοῦ πού ἀναφέρεται στήν Παιδεία πού ἀναπτύχθηκε κατά τήν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας ἀπό τόν 15ο αἰώνα καί μετά καί τήν καταγραφή συγκεκριμένων διδασκάλων καί Σχολῶν.

Εἶναι σημαντικό, ὅπως σημειώνει ὁ Θεοχάρης Προβατάκης σέ σχετική μελέτη του, ὅτι ἀπό τόν 17ο αἰώνα στούς νάρθηκες τῶν Ἱερῶν Ναῶν ζωγραφίζονται οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ὅπως ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Πλούταρχος, ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Ὅμηρος, ὁ Πυθαγόρας, κλπ. οἱ περισσότεροι μέ φωτοστέφανο καί ἀνοικτό εἰλητάριο, ἀκόμη καί ὁ Ἀριστοφάνης. Καί αὐτό γίνεται ὄχι μόνον στούς Ναούς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἀλλά ὀλοκλήρου τῆς Βαλκανικῆς.

Τήν ἤδη ὑπάρχουσα παιδεία ἐπηρέασαν καί οἱ νέες ιδέες πού εἶχαν ἀναπτυχθῆ στήν Δύση καί μέ ἀργούς ρυθμούς εἰσέρχονταν καί στήν τουρκοκρατούμενη ἑλληνική περιοχή. Μεταξύ τῶν Κληρικῶν πού δίδασκαν στά Σχολεῖα, μπορεῖ νά συναντήση κανεῖς τρεῖς τάσεις. Τήν πρώτη τήν ἐξέφραζαν οἱ *φιλελεύθεροι* Κληρικοί, πού ἀπεδέχθησαν πλήρως τίς διαφωτιστικές ιδέες, ἀπορρίπτοντας τήν Ἑλληνορθόδοξη παράδοση. Τήν δεύτερη τήν ἐξέφραζαν οἱ *συντηρητικοί*, οἱ ὁποῖοι ἀπέρριπταν τίς νέες αὐτές ιδέες γιά νά παραμείνουν στήν παλαιά φιλοσοφία καί κοσμοθεωρία. Καί τήν τρίτη τάση ἐξέφραζαν οἱ *πατερικοί* Κληρικοί, στούς ὁποίους συγκαταλέγονταν ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καί οἱ φιλοκαλικοί Πατέρες, μεταξύ τῶν ὁποίων ἦταν ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, οἱ ὁποῖοι ἐπέτυχαν τήν ἰσορροπία, ἀφοῦ ἔκαναν λόγο γιά τήν διπλή γνωσιολογική μέθοδο καί ἀναφέρονταν στήν γνώση πού προέρχεται ἀπό τόν νοῦ καί τήν γνώση πού προέρχεται ἀπό τήν λογική.

Ἐπῆρξαν βέβαια περιπτώσεις κατά τίς ὁποῖες ἐγίναν διώξεις ἐναντίον Κληρικῶν, αὐτό δέν ὀφειλόταν ἀπλῶς στήν ἔλλειψη σεβασμοῦ τῆς ἐλευθερίας τους, ἀλλά στό γεγονός ὅτι μαζί μέ τίς νέες ιδέες μετέφεραν καί τήν ἀθεΐα. Γιά παράδειγμα, τό 1721 ἀφορίσθηκε ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, *«γιατί κατηγορήθηκε γιά ἀντιτριαδικές τάσεις»*. Ἀργότερα τό Πατριαρχεῖο τόν ἀθώωσε καί τόν ἀποκατέστησε. Ὁ Θεόφιλος Καΐρης καταδικάστηκε γιά τήν θρησκεία τήν ὁποία δημιούργησε, τήν λεγόμενη *«Θεοσέβεια»*, ἡ ὁποία ἀπέρριπτε τήν χριστιανική πίστη,

ένω ή Έκκλησία τόν έπήνεσε γιά τήν προσφορά του στό Γένος. Άκόμη, οί Έγκύκλιοι του Πατριαρχείου έναντίον τών «καινοφανών διδασκαλιών», όφειλόταν στό ότι ό Σεΐχης του Ίσλάμ μέ *φετβά*, λόγω του άραβικοϋ φανατισμοϋ, άπέρριψε «τά βιβλία τής άστρονομίας ιστορίας και φιλοσοφίας». Τό Πατριαρχείο ζώντας σέ αυτό τό Κράτος δέν μποροϋσε νά ένεργήση διαφορετικά.

Πάντως, ή Έκκλησία κατά τήν διάρκεια τής Τουρκοκρατίας άνέπτυξε τήν Παιδεία, άλλοτε κρυφά και άλλοτε φανερά. Έδω έντάσσεται και τό λεγόμενο «Κρυφό Σχολείο».

Έπειδή κατά καιρούς δημιουργείται μιá άμφισβήτηση αυτού του γεγονότος και θεωρείται ότι τό Κρυφό Σχολείο είναι ένας μύθος που πρέπει νά άπαλειφθῆ από τήν ιστορία που διδάσκονται τά παιδιά στά Σχολεία, θά πρέπη νά γίνουν μερικές έπισημάνσεις.

Κατ' άρχάς κάθε γεγονός τό όποιο είναι θρύλος, δηλαδή κάθε τί που παραμένει στην μνήμη του λαοϋ και έπιδεικνύονται οί τόποι στους όποιους πραγματοποιήθηκε, δέν είναι μύθος, άφοϋ οί θρύλοι κατά κανόνα παραπέμπουν σέ ένα ιστορικό γεγονός. Έπειτα, κάθε μύθος δέν είναι και άπόβλητος, αλλά είναι ένα στοιχείο του πολιτισμοϋ. Η μυθολογία έμπεριέχεται στον πολιτισμό του κάθε λαοϋ. Για παράδειγμα, εάν θελήσουμε νά άφαιρέσουμε από τήν διδασκαλία τής ιστορίας τους μύθους του Αίσώπου, τά έργα του Όμήρου, τήν Θεογονία του Ήσιόδου κλπ., τότε άποβάλλουμε ένα πολύ μεγάλο τμήμα τής παραδόσεώς μας. Άλλωστε, οί μύθοι συνήθως εκφράζουν μιá αλήθεια.

Έπί πλέον, τό λεγόμενο Κρυφό Σχολείο έρμηνεύεται ως συμπληρωματική διδασκαλία που γινόταν στην έλεγχόμενη από τό Όθωμανικό Κράτος, κατά διαστήματα και καιρούς, έπιτρεπόμενη παιδεία. Ένωω ότι και σέ μέρη που έπιτρεπόταν ή λειτουργία τών Σχολείων, και όπωσδήποτε έλεγχόταν ή ύλη τήν όποία διδάσκονταν τά παιδιά, ή έπίσημη διδασκαλία συμπληρωνόταν είτε από τήν οικόγένεια είτε από τους Κληρικούς και μοναχούς στους όποιους προσέφευγαν τά παιδιά.

Πέρα από τους θρύλους και τίς παραδόσεις, αλλά και από τό ποίημα του Ίωάννη Πολέμη και τόν γνωστό πίνακα του Νικολάου Γκύζη μέ περιεχόμενο τό Κρυφό Σχολείο, που παραπέμπουν σέ πραγματικά γεγονότα, υπάρχουν σημαντικές μαρτυρίες που φανερώνουν ότι πράγματι λειτουργοϋσαν μερικά ύποτυπώδη Σχολεία μέ διάφορες μορφές, που άλλοτε προσέφεραν στοιχειώδη παιδεία στον λαό, όταν δέν ύπήρχαν έπίσημα Σχολεία, και άλλοτε συμπλήρωναν τήν παιδεία που δέχονταν στά έπιτρεπόμενα αλλά και έλεγχόμενα τότε Σχολεία. Δύο τέτοιες μαρτυρίες θά αναφέρω.

Η πρώτη προέρχεται από τον Charles Tuckermann (Τάρκεμαν), πρώτο αμερικανό Πρόξενο στην Αθήνα, στο βιβλίο του *Οι Έλληνες τής σήμερον*. Ο αμερικανός αυτός διπλωμάτης παρουσιάζει την προφορική παράδοση την οποία είχε ακούσει από συνομιλητές του στην ελεύθερη Ελλάδα και την καταγράφει. Αφού έκθέτει το γνωστό ποίημα «φεγγαράκι μου λαμπρό / φέγγε μου νά περπατώ / νά πηγαίνω στο σχολειό / νά μαθαίνω γράμματα / του Θεού τά πράγματα», στην συνέχεια γράφει:

«Τοιοῦτον περίπου ἦτο τό ἄσμα, ὅπερ ἐτραγῶδουν οἱ Ἑλληνόπαιδες, πορευόμενοι ἐν καιρῷ νυκτός εἰς τό σχολεῖον ἐπί τουρκοκρατίας. Τό ἄσμα τοῦτο εἶναι γνωστόν εἰς πάντα Ἑλληνα νῦν ὡς καί πρότερον, καί οἱ πατέρες, δεικνύοντες εἰς τά τέκνα των τήν σελήνην, ἐπαναλαμβάνουσι τούς στίχους τούτους, ἀφηγούμενοι αὐτοῖς πόσον τοῖς ἐχρησίμευσεν αὕτη κατά τούς σκοτεινοῦς χρόνους τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Μή ἐπιθυμοῦντες, ἔστω καί κατ' ἐλάχιστον, νά ἐρεθίσωσι τούς δεσπότας αὐτῶν δυναμένους νά παρακωλύσωσιν τάς πρὸς ἰδίᾳ παιδευσιν προσπαθείας των, οἱ παῖδες οὐχί δέ σπανίως καί αὐτοὶ οἱ πατέρες, ἐφοίτων διά νυκτός καί κρύφα εἰς τήν οἰκίαν τοῦ διδασκάλου, ὅπως ἐξακολουθήσωσι τάς σπουδάς των».

Η δεύτερη μαρτυρία προέρχεται από τον Γάλλο συγγραφέα René Puaux (Πηώ), ο οποίος περιόδευσε την Ήπειρο τό 1913, άμέσως μετά την άπελευθέρωσή της από τον έλληνικό στρατό και συνομίλησε με Έλληνες Ήπειρώτες, οί όποιοι του διηγήθηκαν ιστορίες από την ζωή τους, κατά την διάρκεια τής τουρκικής κατοχής. Μεταξύ τών άλλων περιγράφει μιά συνάντηση σε ένα σαλόνι με τον δάσκαλο, την δασκάλα και μερικούς μαθητές. Γράφει:

«Τήν ὥρα πού γυρόφερνε, σύμφωνα μέ τό ἔθιμο, ὁ δίσκος μέ τά γλυκά, κουβεντιάζω μέ τούς ἐκπαιδευτικούς. Ἡ περιγραφή τῶν προσπαθειῶν τους νά συντηρήσουν τήν ἐλληνική ἰδέα κάτω ἀπό τουρκική ἐξουσία, προσπάθειες πού τίς περιγράφαν ἀπλά, σάν νά ἦταν γιά κάτι τελείως φυσικό, ἀποκάλυπταν χαρακτηριστικά ἀξιοθαύμαστα. Θά μπορούσε κανείς νά ἀφιερῶσει ἕνα ὠραῖο κεφάλαιο στό σῶμα τῶν Ἑλλήνων δασκάλων τῆς Ἠπείρου πού, ἀντιμετωπίζοντας τόσες ἀντιξοότητες καί ταπεινώσεις, δέν ἔπαυαν γι' αὐτό νά προχωροῦν τό πατριωτικό τους ἔργο. Κανένα ἐλληνικό βιβλίο δέν γινόταν δεκτό, ἂν εἶχε τυπωθεῖ στήν Ἀθήνα. Ἐπρεπε ὅλα νά ἔλθουν ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη. Ἡ ἐλληνική ἱστορία ἦταν ἀπαγορευμένη. Ἔτσι, ἔκαναν συμπληρωματικές μυστικές παραδόσεις, ὅπου χωρίς βιβλίο, χωρίς τετράδιο, ὁ μικρός Ἠπειρώτης μάθαινε νά γνωρίζει τήν πατρίδα μητέρα του, τόν ἐθνικό του ὕμνο, τά ποιήματα καί τούς ἥρωές του. Οἱ μαθητές κρατοῦσαν στά χέρια τους τήν ζωή τῶν δασκάλων τους. Ἐνας λόγος ἀστόχαστος ἢ μιά καταγγελία θά ἦταν μοιραία. Δέ μᾶς συγκινοῦν αὐτά τά διακόσια ἀγοράκια καί

τά διακόσια πενήντα κοριτσάκια πού άποδέχονταν τίς ώρες τής συμπληρωματικής διδασκαλίας –σέ ηλικία, όπου τά παιδιά τόσο αγαπούν τά διαλείμματα– για νά μιλήσουν για τήν Έλλάδα, κι ύστερα γύριζαν στό σπίτι τους μέ σφραγισμένα τά χείλη καί μέ τό μυστικό ένθουσιασμό στην καρδιά τους;».

Μιά παρόμοια πληροφορία μου έδωσε ό άείμνηστος καθηγητής μου στό Πανεπιστήμιο Ίωάννης Καλογήρου, ό όποίος μου περιέγραψε περιστατικό άπό τήν διδασκαλική δράση τής μητέρας του στην τουρκοκρατούμενη Βόρειο Ήπειρο, πού τούς μάθαινε τραγούδια, σύμφωνα μέ τήν μουσική του έθνικοϋ ύμνου τής Έλλάδος, ώστε μυστικά νά τούς δίνουν τό μήνυμα του έρχομου τής έλευθερίας.

Έπομένως, ή Έκκλησία μέ τά μέλη της, Κληρικούς, Μοναχούς καί λαϊκούς, βοήθησε άποτελεσματικά στην διατήρηση τής έθνικης άυτοσυνειδησίας του Γένους, μέ όλη τήν παράδοσή της, τήν διοίκηση καί τήν παιδεία τήν όποία προσέφερε στον λαό.

4. Έλληνική Νομαρχία

Μερικοί ύποστηρίζουν ότι τά πράγματα δέν ήταν τόσο ιδεώδη, άφοϋ στά τετρακόσια χρόνια τής τουρκικής σκλαβιάς έγιναν καί διάφορα λάθη άπό έκπροσώπους τής Έκκλησίας, Κληρικούς καί μοναχούς. Όμως, τά μεμονωμένα παραδείγματα δέν μποροϋν ποτέ νά διαγράψουν όλη τήν μεγάλη προσφορά τής Έκκλησίας, Κληρικων, μοναχων καί λαϊκων, στην διάσωση τής άυτοσυνειδησίας του Γένους. Μερικοί διαφωτιστές, ένοχλημένοι ένδεχομένως άπό τήν προσφορά τής Έκκλησίας καί τήν έπιρροή της στον λαό, προσπάθησαν νά ύπερτονίσουν μερικές μεμονωμένες περιπτώσεις καί νά τίς παρουσιάσουν καθ' ύπερβολήν άρνητικά. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ή έκδοση του βιβλίου *Έλληνική Νομαρχία*, για τήν όποία θά γίνη λόγος πío κάτω.

Πρέπει νά λεχθί ότι τον 18ο αιώνα στην Δύση αναπτύχθηκε ό Διαφωτισμός μέ πολλές έκφράσεις, ήτοι ό άγγλικός έμπειρισμός, ό γαλλικός έγκυκλοπαιδισμός, ό γερμανικός ιδεαλισμός καί ό ιταλικός άντικληρικαλισμός. Γενικώς, ό δυτικός διαφωτισμός ήλθε σέ διάσταση άφ' ενός μέ τον τρόπο μέ τον όποιον διοικοϋσε ό Πάπας τήν Έκκλησία, άφ' έτέρου δέ μέ τον σχολαστικισμό τής Καθολικής Έκκλησίας καί συνδεόταν μέ τον οϋμανισμό καί τήν Μεταρρύθμιση (Προτεστάντες). Έτσι, ή *Έλληνική Νομαρχία* ήταν άπαύγασμα αυτών των διαφωτιστικων άντικληρικαλιστικων αρχων πού παρατηροϋνταν στην Δύση καί μεταφέρθηκαν ύπερβολικά καί στην Άνατολή.

Ό Steven Runciman αναφέρει ότι τά συγγράμματα του Άδαμαντίου Κοραή, τά

όποια εξέφραζαν τις γαλλικές ένγκυκλοπαιδιστικές διαφωτιστικές απόψεις, διαβάζονταν και από τους νέους Φαναριώτες, οι οποίοι απομακρύνονταν από την θρησκεία, τον ιερό Κληρο και οι οποίοι επέκριναν την Ίεραρχία, παραθεωρώντας την διαφορά που υπάρχει μεταξύ δυτικής και ὀρθοδόξου θεολογίας και παραδόσεως. Αποτέλεσμα αυτής της ἐπιρροῆς ἦταν ἡ ἐμφάνιση ἑνός βιβλίου στήν Βιέννη, τό 1791, γραμμένου στά ἑλληνικά μέ τίτλο *Γεωγραφία νεωτερική*, ἀπό δύο Ἑλληνες μοναχούς, τόν Δημήτριο Φιλιππίδη καί τόν Γεώργιο Κώνσταντα. Ἐπρόκειτο γιά ἕνα βιβλίο ἐναντίον τῆς Ἐκκλησίας, πού κατηγοροῦσε τούς ἱεράρχες γιά φιλοχρηματία καί δουλικότητα ἐναντι τῶν Τούρκων, τόν δέ κατώτερο Κληρο γιά σκοταδιστική ἀμάθεια.

Ἦς ἀπάντηση στό βιβλίο αὐτό δημοσιεύθηκε στήν Κωνσταντινούπολη τό ἔτος 1798 ἕνα ἔργο μέ τίτλο *Διδασκαλία πατρική*, τό ὁποῖο δημιούργησε μεγάλες ἀντιδράσεις. Κατά τόν Runciman, «ὅσοδήποτε κι ἄν ἦταν χωρίς τάκτ, ἡ Διδασκαλία Πατρική δέν ἦταν θεολογικῶς χωρίς βάση. Δέν ἦταν ἔργο τῆς Ἐκκλησίας ν' ἀναμιγνύεται σέ ἀνατρεπτικές ἐθνικιστικές δραστηριότητες. Ὁ ἴδιος ὁ Χριστός εἶχε κάνει τήν διάκριση μεταξύ τῶν πραγμάτων πού ἦταν τοῦ Καίσαρος καί τῶν πραγμάτων πού ἦσαν τοῦ Θεοῦ. Ὁ Παῦλος εἶχε διατάξει τούς χριστιανούς νά ὑπακούουν στόν βασιλέα, ἔστω καί ἄν ὁ βασιλεύς ἦταν ὁ εἰδωλολάτρης Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ. Ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία ἤρθε σέ ἀντίθεση μέ τήν ἐξουσία μόνο ὅταν τῆς ἀπαγορευόταν ἡ Ἐλευθερία τῆς λατρείας ἢ ὅταν ζητοῦσαν ἀπό τά μέλη της νά προβοῦν σέ πράξεις ἀντίθετες πρός τήν χριστιανική συνείδηση. Οἱ Τοῦρκοι δέν εἶχαν προβάλλει τέτοιες ἀπαιτήσεις. Οἱ καλοί ἄνθρωποι τῆς Ἐκκλησίας ἔπρεπε ἀσφαλῶς νά εἶναι καλοί πολίτες, καί ὄχι ἐπαναστάτες ἢ συνωμότες. Ἀπό τήν πρακτική ἄποψη ἐπίσης ἡ Διδασκαλία δέν ἦταν ἀδικαιολόγητη».

Ὅμως, ἡ δημοσίευση τῆς *Διδασκαλίας Πατρικῆς* ἦταν, ὅπως θά λέγαμε σήμερα, ἐπικοινωνιακά ἄκαιρη, ὁπότε δημιούργησε ἀντίδραση στους διαφωτιστικούς κύκλους καί ὁ Κοραῆς ἐξέδωσε μιά πραγματεία μέ τίτλο *Ἀδελφική διδασκαλία*, μέ τήν ὁποῖαν προσπάθησε νά ἀνατρέψει τά ἐπιχειρήματα τῆς *Διδασκαλίας Πατρικῆς*. Παράλληλα τήν ἐποχή ἐκείνη «ἕνα ἐξ ἴσου σκληρό βιβλίο, πού δημοσιεύθηκε ἀνωνύμως στήν Ἰταλία τό 1806 καί εἶχε τόν τίτλο Ἑλληνική Νομαρχία ἤτοι λόγος περί ἐλευθερίας, ἐπανελάμβανε τίς κατηγορίες ἐναντίον τῆς ὀλης ἐκκλησιαστικῆς ὀργανώσεως», ὅπως τό ἔκανε ἡ *Γεωγραφία Νεωτερική*.

Πάντως, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται ἡ *Ἑλληνική Νομαρχία* εἶναι ἕνα βιβλίο πού ἐμπνεόταν ἀπό τόν πόθο τῆς ἐλευθερίας, ἀλλά ἦταν γραμμένο μέ φανατισμό καί ἀπό κάποιον πού γνώριζε τόν δυτικό Χριστιανισμό, ἀγνοώντας τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο λειτουργοῦσε ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Κατά συνέπεια, ἀπέδιδε τίς κακές ἐνέργειες τοῦ δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Τό ὅτι ἐγράφη

άνωνύμως και τό ότι ό τόπος έκδόσεως θεωρεΐται γενικά ή Ίταλία, πράγμα τό όποΐο δέν συνηθΐζεται για ένα βιβλίο, διότι πάντοτε σέ αυτό αναγράφεται ή πόλη τής έκδόσεως και όχι ή χώρα, καθώς επίσης τό ότι εξέφραζε τίς διαφωτιστικές γαλλικές αρχές θεωρεΐται από πολλούς ότι ήταν γραμμένο ή από τόν Άδαμάντιο Κοραή ή πάντως από μαθητές του. Εΐναι σημαντικές μερικές επίσημάνσεις για τό βιβλίο αυτό.

Ό άνωνυμος συγγραφεύς τής *Έλληνικής Νομαρχίας* εΐναι υπερβολικός, άδικος και ύβριστικός σέ πολλές περιπτώσεις, όπως φαΐνεται σέ μερικά παραδείγματα. Άποκαλεΐ τούς Άρχιερεΐς βαρβάρους και μωρούς για τούς όποιους έπρεπε να ξαναγυρίση ό Χριστός και να τούς φωτίση, ώστε να άνοΐξουν κανένα βιβλίο και να λαμπρύνουν τόν έσκοτισμένο νοΐ. Δηλαδή, όλοι οι Άρχιερεΐς ήταν άγράμματοι, κατά τόν άνωνυμο συγγραφέα, πού εΐναι υπερβολικό, όπως έχει άποδείξει ή σύγχρονη ιστορική βιβλιογραφία. Οι λέξεις πού χρησιμοποιεΐ για τούς Συνοδικούς Μητροπολίτες εΐναι πολύ βαριές: *«ή διεστραμμένη ψυχή αύτΐν τΐν δώδεκα μωρΐν τής Συνόδου»*. Ύπερβολικός εΐναι ό συγγραφεύς και στήν προσπάθεια να καταγράψη τήν διαγωγή τΐν άρχιερέων, οι όποΐοι *«κοιμΐνται δεκατέσσαρας ΐρας τήν νύχτα και δύο ΐρας μετά τό μεσημέρι»*. Ποΐός άνθρωπος μπορεΐ να κοιμηθΐ 16 ΐρες τό εΐκοσιτετράωρο; Ποΐός μπορεΐ να φάγη για πρόγευμα δυό όκάδες γιαούρτι και τό άπόγευμα μισή όκΐ σαρδέλλες ξεκοκκαλισμένες;. Και μάλιστα αυτό αναφερόταν για τόν τότε Μητροπολίτη Ίωαννίνων. Όμως γνωρίζουμε ότι τότε σΐά Ίωάννινα άρχιεράτευε ό Ίερόθεος, μεγάλο πνευματικό άνάστημα, όπως φαΐνεται από τήν άλληλογραφία πού άντήλλαξε μέ τόν έξάδελφό του άγιο Νικόδημο τόν Άγιορείτη. Και από παράκλησή του ό τελευταΐος έγραψε τό περίφημο βιβλίο *Συμβουλευτικόν Έγχειρίδιον, ήτοι περί φυλακΐς τΐν πέντε αίσθήσεων*.

Πάντως, τά κοσμητικά επίθετα τά όποΐα χρησιμοποιΐνται στήν Έλληνική Νομαρχία για τούς Άρχιερεΐς φανερόνουν τόν άντικληρικαλισμό και άκόμη τό ότι στρέφεται έναντίον τους όχι τόσο για τά τυχόν σφάλματά τους, όσο για τό ότι εΐναι Έπίσκοποι τής Έκκλησίας. *«Αναΐσχυντοι»*, *«λύκοι και καθέδρα τοΐ σκοτούς»*, *«άπιστε τής Έκκλησίας»* κλπ. Η ύπερβολή του φαΐνεται και στήν περίπτωση πού καταφέρεται έναντίον τΐν πλουσίων. Λέγει τά έξΐς ύπερβολικά: *«Πόσοι ήθελον κατακοπρισθΐ επάνω των μή ήξεύροντες πΐς να λύσουν τά δεσίματα τΐν φορεμάτων των! Πόσοι ήθελον σκληριάσει καθημενοι, μήν ήξεύροντες να περιπατήσουν! Πόσοι άλλοι ήθελον μείνει γυμνοΐ μήν ήξεύροντες πΐς να ένδυθΐσι»*. Επίσης, ύπερβολική εΐναι και ή γλώσσα πού χρησιμοποιεΐ έναντίον τΐν Έλλήνων πού βρίσκονταν εκείνη τήν έποχή στήν Δύση.

Φαΐνεται άκόμη ότι ό συγγραφεύς έχει δυτική σκέψη και νοοτροπία. Διαβάζοντας κανείς αυτό τό έργο νομΐζει ότι περισσότερο αναφέρεται στήν Δυτική

Ἐκκλησία παρά στήν Ὁρθόδοξη. Ἀποδίδει τήν κατηγορία τῆς φεουδαρχίας στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, ἐνῶ εἶναι ἀποδεδειγμένο ὅτι ποτέ δέν ὑπῆρξε ὁ ρατσιστικός φεουδαλισμός στήν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή. Οἱ σελίδες 122 -128 ἀπό τό βιβλίο *Ἑλληνική Νομαρχία*, ἄν διαβασθοῦν μέ τά λεγόμενα ἀπό τόν Καθηγητή π. Ἰωάννη Ρωμανίδη, φανερόν ὅτι ὁ συγγραφεύς τῆς ἐρμηνεύει τόν ὀρθόδοξο Κλῆρο μέ τά δεδομένα τῆς φεουδαρχίας τῶν Φράγκων.

Πέρα ἀπό αὐτά, ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τοῦ βιβλίου *Ἑλληνική Νομαρχία* δείχνει τήν δυτική του προέλευση, ἀφοῦ χρησιμοποιεῖ φράσεις πού δείχνουν ὅτι ἀγνοεῖ τήν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή. Ἡ Σύνοδος τοῦ Πατριαρχείου ἀποκαλεῖται σύγκλητος. Οἱ Κληρικοί λέγεται ὅτι ἀνήκουν σέ τάγμα, ἡ Ἱερωσύνη εἶναι σύστημα, κλάση: «*ἡ κλάσις τῆς ἱερωσύνης τῶν Ἑλλήνων*». Οἱ λέξεις αὐτές εἶναι καθαρά δυτικῆς προελεύσεως. Ἀλλά καί τό περιεχόμενό τους εἶναι «εἰσαγόμενο». Στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία δέν ὑπῆρχαν ποτέ τάξεις, καί οἱ Κληρικοί προέρχονταν ἀπό ὅλα τά στρώματα τοῦ λαοῦ. Τό ὅτι ὁ ἀνώνυμος Ἕλληνας εἶχε ἄγνοια τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων φαίνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι τό ράσο, τό ἰδιαίτερο ἔνδυμα τῶν Κληρικῶν, τό ὀνομάζει «φόρεμα», «τό φόρεμα τῆς ἱερωσύνης». Ποιός Ἕλληνας ἀγνοοῦσε καί ἀγνοεῖ τό ράσο καί ποιός τό ἀποκαλεῖ φόρεμα;

Ἀκόμη, ὁ ἀνώνυμος συγγραφεύς φαίνεται καθαρά ὅτι δέν διακρίνεται γιά ὀρθόδοξο φρόνημα. Ζητᾶ νά λιγοστεύσουν οἱ νηστεῖες, ἐπειδή ἀφανίζουν τήν ὑγεία τοῦ λαοῦ καί νά μεταφερθοῦν οἱ ἑορτές τήν Κυριακή, ἐπειδή ἐμποδίζουν τό κέρδος. Ἀκόμη ζητᾶ νά ἀποβάλουν ἢ νά σμικρύνουν τίς περισσότερες σαρακοστές. Καταφέρεται ἐναντίον τῶν μοναχῶν καί τῶν Μοναστηριῶν. Οἱ μοναχοί ἀποκαλοῦνται «τέρατα», τρέφονται ἀπό τόν ἰδρώτα τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, ἄν καί διασώζονται μαρτυρίες τοῦ Μακρυγιάννη καί ἄλλων ὅτι τά Μοναστήρια ἦταν ἐστίες ζωῆς γιά τούς ὑποδούλους Ἕλληνες. Ζητᾶ νά κλείσουν τά Μοναστήρια καί νά διορθωθοῦν πολλά πράγματα τῆς θρησκείας. Προτρέπει τούς Μοναχοὺς νά καταγίνωνται «*εἰς τήν μελέτην τῶν σοφῶν τῆς ἐκκλησίας καί εἰς τόν ὀρθόν λόγον*». Ζητᾶ νά ἐμποδίσουν τά θαύματα, γιατί εἶναι δεισιδαιμονία.

Ὅλα αὐτά πού ἀνεφέρθησαν, καθώς ἐπίσης καί τό ὅτι ἐπαινεῖται ὁ Κοραῆς, δείχνουν καθαρά ὅτι ὁ ἀνώνυμος συγγραφεύς διαπνέεται ἀπό προτεσταντικό καί εἰκονοκλαστικό πνεῦμα, ἔχει ἄγνοια τῆς παραδόσεως τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ καί προσπαθεῖ νά εἰσάγη στόν Ἑλληνικό Ὁρθόδοξο χῶρο τίς μεταρρυθμιστικές προσπάθειες τῶν δυτικῶν, κυρίως τῶν Προτεσταντῶν. Εἶναι προτεστάντης καί ξεκομμένος ἀπό ὅλη τήν παράδοση τοῦ Γένους. Ὅταν κατηγορῇ τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, τό κάνει μέ τά δεδομένα τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας καί ὅταν θέλῃ νά διορθώσῃ μερικά πράγματα τό κάνει μέσα ἀπό τήν προτεσταντική προβληματική.

Θεωρῶ ὅτι ἡ *Ἑλληνική Νομαρχία* εἶναι ἓνα ἐμπαθές κείμενο, γεμάτο ἀπό

υπερβολές και ὕβρεις, ὑποκειμενικό, και δέν βοήθησε στην Ἐπανάσταση, πού τήν ἔκανε ὁ ἑλληνικός λαός μέ τούς ποιμένες του. Οἱ διαφωτιστές παρακίνησαν κυρίως τούς λογίους.

5. Οἱ Νεομάρτυρες

Σημαντικό ρόλο στην διατήρηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς, ἀλλά και ἐθνικῆς αὐτοσυνειδησίας εἶχαν οἱ Νεομάρτυρες τῆς Ἐκκλησίας. Στήν κατηγορία αὐτή ὑπάγονται ὅλοι οἱ μάρτυρες πού μαρτύρησαν μετά τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τούς Ὀθωμανούς τό 1453. Οἱ Νεομάρτυρες ἀρνήθηκαν νά ἀλλαξοπιστήσουν, ἄλλοι, ἐπειδή εἶχαν ἀλλαξοπιστήσει, ἐπέστρεφαν στην Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, και ἄλλοι ἀπό Μουσουλμάνοι γίνονταν Ὀρθόδοξοι Χριστιανοί, και γι' αὐτό ὑποβάλλονταν σέ διάφορα μαρτύρια και τελικά ἀπέθνησκαν γιά τόν Χριστό. Τό μαρτύριο και ἡ ἡμέρα τοῦ μαρτυρίου ἦταν σημαντικά γεγονότα γιά τήν περιφέρεια ἐκείνη, γίνονταν ἐορταστικές ἐκδηλώσεις, ἦταν στην πραγματικότητα μιὰ διαμαρτυρία ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν, ὑπόσχεση παραμονῆς στην Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία και διαφύλαξη τῶν ἱερῶν και ὁσίων τοῦ Γένους, και, βεβαίως, ἦταν μιὰ ὑπόμνηση τῆς ἐλευθερίας.

Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης (1749-1809) συγκέντρωσε ὅσα μαρτυρολόγια Νεομαρτύρων κυκλοφοροῦσαν, καθώς ἐπίσης και ὁ ἴδιος συνέταξε ἄλλα μαρτυρολόγια και στην συνέχεια τά ἐξέδωσε σέ βιβλίο ἐπωνομαζόμενο «*Νέον Μαρτυρολόγιον*» μέ ὑπότιτλο «*ἦτοι μαρτύρια τῶν νεοφανῶν μαρτύρων, τῶν μετά τήν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατά διαφόρους καιρούς και τόπους μαρτυρησάντων, συναχθέντα ἐκ διαφόρων Συγγραφέων και μετ' ἐπιμελείας ὅτι πλείστης διορθωθέντα, ἐν οἷς και ἱκαναί ἀκολουθίαι προσετέθησαν, παρά τοῦ ὁσίου Νικόδημου τοῦ Ἁγιορείτου*». Στό βιβλίο αὐτό καταγράφονται ἑκατό περίπου συναξάρια Νεομαρτύρων. Μπορεῖ κανεῖς νά ἀντιληφθῆ τήν μεγάλη σημασία τους, ἀφοῦ οἱ τόποι πού μαρτύρησαν οἱ ἅγιοι αὐτοί και ὅπου εὑρίσκονταν οἱ τάφοι τους, ὑπῆρξαν, τοῦλάχιστον, ἑκατό πνευματικές ἐστίες πού τροφοδοτοῦσαν τόν λαό μέ δύναμη, ἀλλά και ὑπόμνηση νά παραμείνουν πιστοί στίς παραδόσεις πού εἶχαν παραλάβει. Ἦταν και εἶναι ἑκατόν πνευματικές ἀντιστάσεις ἐναντίον κάθε ἐκκοσμίκευσης τῆς ὀρθοδόξου πίστεως.

Θά γίνη μιὰ σύντομη παρουσίαση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ πού θεωρῶ πολύ σημαντικό, γιατί βοήθησε πολύ στην διατήρηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς και ἐθνικῆς αὐτοσυνειδησίας.

Σκοπός του βιβλίου είναι να καταγραφοῦν οι ὁμολογίες καί τὰ μαρτύρια τῶν νεοφανῶν μαρτύρων καί νά γίνουν ἀνάγνωσμα ἀπό τούς Χριστιανούς πού βρίσκονταν κάτω ἀπό τήν δουλεία τῶν Ὄθωμανῶν, σέ μιὰ περίοδο πολύ κρίσιμη, ὅπου παρατηροῦνταν πολλές ἀλλαξοπιστίες καί μέ αὐτόν τόν τρόπο ἀλλοιωνόταν ἡ ταυτότητα τῶν ὑποδούλων Ρωμηῶν.

Μέσα στό πλαίσιο αὐτό σκοπός του βιβλίου αὐτοῦ ἦταν νά προτρέψη τούς Ρωμηούς νά ὑπομένουν τούς πολλούς πειρασμούς πού ἀντιμετώπιζαν, νά παραμείνουν σταθεροί στήν πίστη τους στόν Χριστό καί τήν Ἐκκλησία, νά ἐπιστρέψουν στήν Ἐκκλησία ὅσοι εἶχαν ἀρνηθῆ τόν Χριστό καί ἀλλαξοπίστησαν καί ἀκόμη νά μαρτυρήσουν γιά τήν ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ. Πρόκειται γιά ἕνα σάλπισμα πνευματικῆς ἐλευθερίας, πού δινόταν μέσα ἀπό τά σπλάχνα τῆς Ρωμηοσύνης καί ὄχι ἔξω ἀπό αὐτήν.

Συνήθως κάνουμε λόγο γιά τήν συμβολή τῶν διαφωτιστῶν στήν ἐξέγερση τῶν ὑποδούλων Ρωμηῶν. Καί αὐτοί ἔπαιξαν ἕναν ρόλο, μεταξύ τῶν λογίων, ἀλλά ποτέ δέν πρέπει νά παραβλέπουμε τήν σημαντική προσφορά τῶν Νεομαρτύρων, καθώς καί τοῦ βιβλίου αὐτοῦ τοῦ ἀγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου πού ἦταν μιὰ οὐσιαστική συμβολή στό νά διαφυλαχθῆ ἡ πνευματική ἐλευθερία καί ἡ αὐτοσυνειδησία τῶν Ρωμηῶν. Γιατί ἂν δέν προηγεῖτο ὁ ἀγώνας τῶν Νεομαρτύρων οἱ λόγοι δέν θά εὔρισκαν ἀνταπόκριση στά λαϊκά στρώματα.

Ὅταν διαβάση κανεῖς τά συναξάρια τῶν Νεομαρτύρων, ἐκπλήσσεται ἀπό τό «πνεῦμα» πού διακατεῖχε τούς Χριστιανούς αὐτούς, πού προέρχονταν ἀπό ὅλη τήν Βαλκανική καί ἀγωνίσθηκαν μέ τόν τρόπο τους, δέχθηκαν νά μαρτυρήσουν παρά νά χάσουν τήν πνευματική τους ἐλευθερία, τό ὅποιο τούς ξεχωρίζει σαφέστατα ἀπό τούς ἥρωες τῆς Πατρίδος. Οἱ Νεομάρτυρες ἦταν ἐμποτισμένοι ἀπό τό Ἅγιον Πνεῦμα, ἐνῶ οἱ ἥρωες ἀγωνίζονταν γιά κάποιο ὑψηλό ἰδανικό.

Κατά τήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ὅταν τό Ἅγιον Πνεῦμα ἔλθῃ πλούσια στήν ψυχή τοῦ ἀνθρώπου, καί στήν συνέχεια διαπορθμευθῆ καί στό σῶμα του, τότε ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά μαρτυρήσῃ γιά τόν Χριστό, ἀπό ἐσωτερική πληρότητα καί ἀγάπη καί μπορεῖ νά ὑπομείνῃ τά βασανιστήρια. Αὐτό σημαίνει ὅτι τῆς πληρώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τό Ἅγιον Πνεῦμα προηγεῖται ἡ ἡσυχαστική ζωή, καί ἀκολουθοῦν ἡ μαρτυρία καί τὰ μαρτύρια.

Τό «*Νέον Μαρτυρολόγιον*» εἶναι γεμάτο ἀπό τήν ἀτμόσφαιρα πού διακατεῖχε τούς ὁσίους ἀσκητές, τούς μάρτυρες καί τούς μεγάλους Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας. Στήν ζωή τῶν Νεομαρτύρων βλέπει κανεῖς τήν εὐαγγελική ἄσκηση, διάφορα στοιχεῖα τῆς ἡσυχαστικῆς παραδόσεως, καί τήν ἐμπειρία τῆς θέας τοῦ Θεοῦ, τῆς Παναγίας καί τῶν Ἁγίων. Στά συναξάρια αὐτά συναντᾶ κανεῖς τήν σωστή πνευματική καθοδήγηση πού λάμβαναν οἱ Χριστιανοί ἀπό διάφορους ἀγίους

πνευματικούς Πατέρες, οι οποίοι τούς συνιστοῦσαν τό μαρτύριο· βλέπει τήν ἀτμόσφαιρα πού διακατεῖχε τούς μάρτυρες, δηλαδή τήν προσευχή μέ τό ὄνομα τοῦ Χριστοῦ «*Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ Γίέ τοῦ Θεοῦ ἐλέησόν με τόν ἀμαρτωλόν*», τήν νοερά καρδιακή προσευχή, τήν ἔλευση τῆς εὐχῆς στήν καρδιά, τόν φωτισμό τοῦ νοός· τήν ἔκσταση, ὡς ἀρπαγή τοῦ νοός· τήν δίψα τοῦ μαρτυρίου, τά μαρτύρια μέ ἔκσταση, ὥστε νά μπορούν νά βαστάσουν τούς πόνους τῶν βασάνων· τήν ἔκφραση τῆς μετανοίας τῶν ἤδη ἀλλαξοπισθέντων μέ τό μαρτύριό τους· τήν ἔλλαμψη στό σῶμα ὑπό τῆς Χάριτος τοῦ Θεοῦ, τήν συνανάκραση σώματος καί Φωτός, τήν θέωση· τόν φωτισμό τοῦ χώρου τῆς φυλακῆς ἀπό κάποιο ἄλλο φῶς· τά ἐκδηλούμενα διάφορα σημεῖα κατά τήν διάρκεια τοῦ μαρτυρίου· τήν ἐμφάνιση τῶν ἀγίων μέσα στό φῶς· τήν ἔλλαμψη τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων· τά διάφορα θαύματα πού γίνονταν μετά τό μαρτύριο κλπ.

Τό «Νέον Μαρτυρολόγιον» εἶναι ἓνα συναξάριο πού δείχνει τό «πνεῦμα» πού διακατεῖχε τούς Νεομάρτυρες πού ἦταν τό ἴδιο τό «πνεῦμα» τῶν ἀρχαίων ἀσκητῶν καί ἀρχαίων μαρτύρων τῆς Ἐκκλησίας, οι οποίοι ἦταν μέτοχοι τοῦ Παναγίου Πνεύματος καί ὁδηγοῦντο ἀπό αὐτό στό μαρτύριο.

Πέρα ἀπό τούς βίους τῶν ἀγίων Νεομαρτύρων, μεγάλη σημασία ἔχει καί τό «προοίμιο» τό ὁποῖο συνέγραψε ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης στήν ἀρχή τοῦ βιβλίου. Φαίνεται ὅτι ὁ Ἅγιος ἐμπνεύσθηκε πολύ ἀπό τά θαυμαστά μαρτύρια αὐτῶν τῶν εὐλογημένων ἀνθρώπων καί καρπός τῆς ἐμπνεύσεώς του ἦταν αὐτό τό θαυμάσιο πράγματι «προοίμιο».

Στήν ἀρχή τοῦ «προοιμίου» ὁ ἅγιος Νικόδημος δοξάζει τόν Θεό γιατί ἀνέδειξε τόσους Νεομάρτυρες κατά τήν δύσκολη αὐτή περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας *«ὑποκάτω εἰς τόν σκληρόν ζυγόν, καί τήν αἰχμαλωσίαν τῶν νῦν κρατούντων... Οἱ ὅποιοι διά νά φυλάξουν τήν ἐλευθερίαν, καί εὐγένειαν τῆς Χριστιανικῆς ἡμῶν πίστεως, κατεφρόνησαν πλοῦτον, δόξαν, ἡδονάς, καί κάθε ἄλλην σωματικήν ἀπόλαυσιν, καί παρέδωκαν προθύμως τόν ἑαυτόν τους εἰς θάνατον*». Καί μάλιστα αὐτό τό ἔκαναν μέ χαρά σέ μιά περίοδο πού ἔλλειψε ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ, ἡσθένησε ἡ πίστη καί λιγόστευσε ἡ ἐλπίδα. Πρέπει νά δοξασθῇ ὁ Θεός, γιατί αὐτό εἶναι ἓνα θαῦμα *«παρόμοιον ὡσάν νά βλέπη τινας μέσα εἰς τήν καρδίαν τοῦ χειμῶνος, ἔαρινά ἄνθη, καί τριαντάφυλλα· μέσα εἰς τήν βαθυτάτην νύκτα, ἡμέραν καί ἥλιον· μέσα εἰς τό ψηλαφητόν σκότος, φῶτα λαμπρότατα· ἐν καιρῷ τῆς αἰχμαλωσίας, νά βλέπη ἐλευθερίαν· καί ἐν καιρῷ τῆς τωρινῆς ἀσθενείας, ὑπερφυσικήν δύναμιν*».

Ἔπειτα, καταγράφει τά πέντε αἴτια γιά τά ὁποῖα ὁ Θεός ἀνέδειξε τούς Νεομάρτυρας κατά τήν διάρκεια τῆς δουλείας. Γράφει:

«Εἶδέ καί ἐρωτᾷ τινάς, διά ποῖα αἴτια εὐδόκησεν ὁ Θεός νά γίνωνται οὗτοι οἱ νέοι Μάρτυρες εἰς τούς τωρινούς καιρούς; Ἀποκρίνομαι, ὅτι διά πέντε τινά: α'. διά

νά ἦναι ἀνακαινισμός ὅλης τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως. **β'**. διὰ νά μένουν ἀναπολόγητοι ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς Κρίσεως οἱ ἀλλόπιστοι. **γ'**. διὰ νά ἦναι δόξα μέν καί καύχημα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἔλεγχος δέ καί κατασχύνη τῶν ἑτεροδόξων. **δ'**. διὰ νά ἦναι παράδειγμα ὑπομονῆς εἰς ὄλους τοὺς Ὁρθοδόξους Χριστιανούς ὁποῦ τυραννοῦνται ὑποκάτω εἰς τόν βαρύν ζυγόν τῆς αἰχμαλωσίας. **ε'**. δέ καί τελευταῖον, διὰ νά ἦναι θάρρος, καί παρακίνησις εἰς τό νά μιμηθοῦν διὰ τοῦ ἔργου τό μαρτυρικόν τους τέλος, καί ὅλοι μέν οἱ Χριστιανοί οἱ κατὰ περίστασιν εἰς τό μαρτυρῆσαι ἀναγκαζόμενοι. Ἐξαιρέτως δέ καί μάλιστα, ὅσοι ἔφθασαν νά ἀρνηθοῦν πρότερον τήν Ὁρθόδοξον πίστιν».

Ἦστε ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν πέντε αὐτῶν αἰτίων, ἐγκωμιάζει τοὺς ἀθλητές καί Μάρτυρες τοῦ Χριστοῦ «τά γλυκύτατα πᾶσι Χριστιανοῖς καί πράγματα, καί ὀνόματα, τοῦ ἐπουρανίου βασιλέως παρεμβολή καινή, καί γεναιότατον στράτευμα...»· τοὺς ὀνομάζει ἀγγέλους, διότι ἐνίκησαν τόν ἀσώματο διάβολο ὡς ἀσώματοι ὄντες· φωστῆρες πού ἔλαμψαν μέ τίς ἀκτίνες τοῦ μαρτυρίου «ἀνάμεσα εἰς τήν βαθεῖαν ταύτην νύκτα καί ψυχρότητα τῆς αἰχμαλωσίας» καί λάμπουν «εἰς τās διανοίας τῶν Ὁρθοδόξων τρανώτερον τό φῶς τῆς θεογνωσίας»· ποταμούς, διότι «μέ τήν πλημμύραν τῶν αἱμάτων» τους κατεβύθησαν «τήν πλάνην τῶν ἀλλοπίστων ἰατρούς, διότι θεραπεύουν μέ τήν δύναμη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τίς ἀσθένειες τῆς ψυχῆς καί τοῦ σώματος αὐτῶν πού τοὺς ἐπικαλοῦνται μέ πίστη· πύργους τῆς εὐσεβείας, φύλακας τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, μυρίπνοα ἄνθη καί ρόδα τοῦ Παραδείσου, προστάτας, βοηθοὺς καί σωτήρας τῶν Ὁρθοδόξων».

Στό τέλος δέ ζητᾶ τίς πρεσβεῖες τους πρός τόν Θεό γιά νά γίνη ἴλεως γιά τίς ἁμαρτίες.

Νομίζω εἶναι καλό νά γραφοῦν μερικά ἐνδιαφέροντα σημεῖα ἀπό τό σημαντικό αὐτό «προοίμιο» τοῦ ἁγίου Νικοδήμου, γιάτί συνδέονται μέ τό θέμα πού θίγουμε στήν ἐνότητα αὐτή καί σχετίζονται μέ τήν μεγάλη προσφορά τῆς Ἐκκλησίας, καί διὰ τῶν Νεομαρτύρων, στήν διάσωση τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, ἀλλά καί τοῦ Γένους σέ μιά περίοδο κρίσιμη, κατὰ τήν περίοδο τῆς δουλείας στοὺς Ὀθωμανούς.

Οἱ Νεομάρτυρες ἐκήρυτταν ὅτι ἡ πίστη τοῦ Χριστοῦ ἦταν ἀπλανής καί ἀληθινή καί ὁμολογοῦσαν ὅτι ὁ Χριστός εἶναι Υἱός τοῦ Θεοῦ καί Θεός ἀληθινός, ἄν καί ἦταν «γεννηθέντες καί ἀνατραφέντες, ἀνάμεσα εἰς τὰ πλήθη τῶν ἀλλοπίστων, τελευταῖον, ἐνώπιον τῶν ἰδικῶν τους ἡγεμόνων, καί κριτῶν, μέ μεγάλην ἀνδρείαν» Τήν δέ ὁμολογία τους ἐβεβαίωσαν «μέ τὰ διάφορα θαύματα, τὰ ὁποῖα ἐνήργησε δι' αὐτῶν ὁ Θεός, τόσον ἐν τῷ καιρῷ τοῦ μαρτυρίου των, ὅσον καί μετά τήν τοῦ Μαρτυρίου των τελείωσιν». Ὅλα αὐτά ἦταν γεγονότα κοινωνικά, πού γίνονταν γνωστά σέ ὁλόκληρες περιφέρειες καί ἐνεργοῦσαν ἀποτελεσματικά στίς καρδιές τῶν ὑποδούλων Ρωμηῶν.

Ἄλλο σημεῖο εἶναι ὅτι οἱ Νεομάρτυρες, μέ τό μαρτύριό τους, συνιστοῦσαν στούς Χριστιανούς νά κάνουν ὑπομονή στά βάσανα πού ἀντιμετώπιζαν καί νά μή ἐγκαταλείψουν τήν πίστη τους στόν Χριστό. Βάζοντας ὁ ἅγιος Νικόδημος τούς Νεομάρτυρες νά ὀμιλοῦν ἐκεῖνοι, γράφει:

«Ἀδελφοί μας Χριστιανοί. Ἀδελφοί μας ἀγαπητοί, καί παμπόθητοι. Ὁ λαός τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὁ ἐκλεκτός, καί περιούσιος, λάβετε παράδειγμα ὑπομονῆς τῶν θλίψεων ὅπου δοκιμάζεστε, καί ἀπό ἡμᾶς τούς συναδελφούς σας. Ἡμεῖς διά νά ὑπομείνωμεν ἀνδρείως διά τόν Χριστόν τά παρά τῶν ἀλλοπίστων διάφορα μαρτύρια, ἐκληρονομήσαμεν μίαν Βασιλείαν αἰώνιον, καί ἐσυναριθμήθημεν μέ τούς παλαιούς, καί Ἁγίους Μάρτυρας. Καί ἐσεῖς ἄν ὑπομένετε μετά εὐχαριστίας, διά τό ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, τούς δαρμούς, τάς φυλακάς, τάς ἀλύσεις, τάς ἀγγαρεῖας, τάς ζημίας, τά ἀνυπόφορα δοσίματα, καί τά ἄλλα βάσανα ὅπου σᾶς κάμνουν οἱ νῦν κρατοῦντες, βέβαια ὡς Μάρτυρες τῆ ποαιρέσει λογιζεσθε κοντά εἰς τόν Θεόν».

Καί πιό κάτω τούς συνιστᾶ νά μή ἀλλαξοπιστήσουν, καίτοι εὐρίσκονται ἐν μέσῳ λύκων:

«Φυλαχθῆτε ἀγαπητοί ἀδελφοί μας, φυλαχθῆτε διά ἀγάπην Θεοῦ καί διά τήν σωτηρίαν τῶν ψυχῶν σας, νά μή σᾶς κλέψουν τόν θησαυρόν τῆς Ἁγίας σας πίστεως, τῆς ὁποίας ὄλος ὁ Κόσμος μέ ὅλας του τάς δόξας, καί ἀναπαύσεις, καί τά βασιλεία, δέν εἶναι ἀντάξιος. Ἐνθυμηθῆτε πώς ὁ δεσπότης μας Χριστός ὅπου σᾶς ἔβαλεν ὡσάν τά πρόβατα ἀνάμεσα εἰς τά ἀνήμερα θηρία, σᾶς ἔδωκε τοιαύτην παραγγελίαν, νά ἦσθε φρόνιμοι ὡσάν τό ὀφίδι».

Καί κατωτέρω γράφει:

«Φυλαχθῆτε νά μήν ἀρνηθῆτε τήν Ὁρθόδοξον πίστιν σας, καί νά ὁμολογήσετε τήν ἐκείνων θρησκείαν. Μή τυφλωθῆτε τόσο, ὅπου νά προτιμήσετε τό σκοτός ἀπό τό φῶς· τό ψεῦδος ἀπό τήν ἀλήθειαν· τό χαλκοῦν καί κάλπικον νόμισμα ἀπό τό καθαρὸν καί δοκιμασμένον μάλαγμα· τό γυαλί καί ἄτιμον χαλίκι ἀπό τό ἀτίμητον πετράδι· μέ ἕναν λόγον, τόν ἄδην ἀπό τόν οὐρανόν, καί τήν κόλασιν ἀπό τόν Παράδεισον· μή τό καταδεχθῆτε ποτέ, μή, νά ἀφήσετε τήν ἀγιωτάτην πίστιν σας, ἥτις κάμνει ἐκείνους ὅπου τήν πιστεύουν, ἀπό ἀνθρώπους Ἀγγέλους· ἀπό ἐπιγείους οὐρανίους· ἀπό ὑλικούς, υἱούς Θεοῦ κατά χάριν, λαμπροτάτους ἡλίους, κληρονόμους τῆς οὐρανῶν βασιλείας. Καί ἀπλῶς εἰπεῖν, μή τό στέρξετε ποτέ, ποτέ ἀδελφοί, νά ἀρνηθῆτε τόν πρατότατον, τόν γλυκύτατον Ἰησοῦν Χριστόν, τόν ἀληθινόν υἱόν τοῦ Θεοῦ, καί Θεόν, δι' οὗ ἐκτίσθησαν ὅλα τά πάντα, οὐράνια, ἐπίγεια, καί καταχθόνια, τόν πλάστην σας· τόν προνοητήν σας· τόν πατέρα σας· τόν εὐεργέτην σας· τόν σωτήρα σας· τόν διδάσκαλόν σας· ὅστις ἐγένετο ἄνθρωπος, καί ἔπαθε, καί ἐσταυρώθηκε, καί ἀπέθανε, καί ἀνέστη διά τήν σωτηρίαν τήν ἐδικήν σας· ὅστις σᾶς

ἔπλυνε μέ τό θεῖον του βάπτισμα· σᾶς ἔθρεψε μέ τό σῶμα του· σᾶς ἐπότισε μέ τό αἷμα του· ὅστις σᾶς ἐξαγόρασεν ἀπό τάς χεῖρας τοῦ διαβόλου· σᾶς ἐλύτρωσεν ἀπό τήν κόλασιν· καί σᾶς ἔκαμε κληρονόμους τῆς βασιλείας του· ἀλλ' οὐδέ μέ λόγον ψιλόν νά στέργετε, ἀλλ' οὐδέ μέ νεῦμα μόνον ἀπλοῦν, νά φανῆτε πῶς ἀρνεῖσθε τόν Χριστόν, καί δέχεσθε ἄλλην θρησκείαν, κᾶν μυρία βάσανα σᾶς κάμουν, κᾶν χιλίους θανάτους σᾶς δώσουν· διά τί καί ὁ ψιλός ἐκεῖνος λόγος, καί τό ἀπλοῦν ἐτοῦτο νεῦμα, σᾶς χωρίζουν ἀπό τόν Χριστόν, καί τήν βασιλείαν του, καί σᾶς καταδικάζουν εἰς τήν αἰώνιον κόλασιν».

Ὁ ἅγιος Νικόδημος διά τῶν Νεομαρτύρων ἐνθαρρύνει τούς ὑποδούλους Ρωμηούς νά μή φοβηθοῦν ἀπό τίς ἀπειλές τῶν τυράννων:

«Μή σᾶς φοβίζουν ἀδελφοί, τά ἄγρια πρόσωπα τῶν τυράννων, οὔτε τό πλῆθος αὐτῶν, οὔτε ἡ φωναῖς τους, οὔτε οἱ φοβέrais τους. Μή σᾶς φοβίσουν ἡ πληγαῖς, ἡ σπάθαις, ἡ ἀλυσίδες, ἡ φυλακαῖς. Μή σᾶς φοβίζουν ἡ φούρκαις, τά τζεγγέλια, ἡ πυρκαϊαῖς».

Γνώρισε ὁ ἅγιος Νικόδημος ὅτι ὑπῆρχαν πολλοί πού εἶχαν ἀλλαξοπιστήσει, δηλαδή ἀρνήθηκαν τόν Χριστό, καί ἀπεδέχθησαν τόν Μουσουλμανισμό καί ἔτσι ἀπέκτησαν δόξες, τιμές, ἀξιώματα, πλοῦτο, ἀπό τούς Ὀθωμανούς. Ὁ ἅγιος εἶχε σαφῆ γνώση ὅτι μέ τόν τρόπο αὐτό ἔρριψαν τόν Σταυρό τοῦ Χριστοῦ καί ἔλαβαν τό «χάραγμα» πού τούς «ἔδωκε τό θηρίον, δηλαδή ὁ διάβολος, καί ἡ εἰκὼν τοῦ θηρίου δηλαδή ὁ ἀρχηγός τῆς θρησκείας τῶν ἀλλοπίστων». Γι' αὐτό, χρησιμοποιώντας τά στόματα τῶν Νεομαρτύρων, τούς συνιστᾷ νά μετανοήσουν καί νά ἐπιστρέψουν στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, μέ πραγματική μετάνοια καί κυρίως μέ τό μαρτύριό τους. Γράφει:

«Σᾶς παρακινοῦμεν λοιπόν ἀδελφοί, νά μιμηθῆτε ἡμᾶς τούς ὁμοιοπαθεῖς ἀδελφούς σας, καί νά πιασθῆτε δευτερον εἰς τόν πόλεμον μέ τόν ἐχθρόν ὁπού σᾶς ἐνίκησε, καί νά μή τόν ἀφήσετε πλέον ἕως ὅπου κατά κράτος νά τόν νικήσετε· τό λέγομεν καθαρώτερον· **α'**. Πρέπει νά ὑπάγετε εἰς κανένα πνευματικόν ἔμπειρον, καί ἐνάρετον, νά ἐξομολογηθῆτε τήν ἄρνησιν ὁπού ἐκάματε, καί ὅλας τάς λοιπάς ἀμαρτίας σας· φανερώνοντες εἰς αὐτόν καί τόν σκοπόν ὁπού ἔχετε διά τό μαρτύριον· **β'**. Νά ζητήσετε νά λάβετε τήν δευτέραν χρίσιν τοῦ Ἁγίου μύρου, κατά τήν διάταξιν τῆς Ἐκκλησίας μας· **γ'**. Νά τραθηχθῆτε εἰς ἕνα μέρος ἡσυχον, καί ἐκεῖ καθήμενοι νά παρακαλέσετε τόν Θεόν μέ νηστείαν, ἀγρυπνίαν, καί δάκρυα, διά νά γένη ἕλεως εἰς τό μέγα σφάλμα ὁπού ἐκάματε· καί μάλιστα διά νά ἀνάψῃ τήν θεϊαν του ἀγάπην εἰς τήν καρδίαν σας, καί νά σᾶς ἐνδυναμώσῃ εἰς τό Μαρτύριον, διά νά καταισχύσετε τόν διάβολον, καί τούς ὑπηρέτας του· **δ'**. Νά κοινωνήσετε τά θεῖα μυστήρια μέ κατάνυξιν καί εὐλάβειαν. Καί **ε'**. Ὑστερα ἀπό ὅλα ταῦτα, νά σηκωθῆτε νά ὑπάγετε εἰς τόν τόπον ἐκεῖνον ὁπού ἠρνήθητε τόν Χριστόν πρότερον, καί ἐκεῖ νά

ἀρνηθῆτε τὴν θρησκείαν ἐκείνην ὅπου ἐδέχθητε, καὶ νὰ ὁμολογήσετε τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἐν τῇ ὁμολογίᾳ ταύτῃ νὰ χύσετε τὸ αἷμα σας, καὶ νὰ ἀποθάνετε· ἔτζη ἐκάμαμεν ἡμεῖς, καὶ μέ τὴν χάριν τοῦ Χριστοῦ ἐνικήσαμεν· ἔτζη νὰ κάμετε καὶ ἐσεῖς διὰ νὰ νικήσετε».

Τό ἐκπληκτικό σημεῖο ἀπὸ τὸ «προοίμιον» τοῦ ἁγίου Νικοδήμου εἶναι ἡ προτροπὴ του, διὰ στόματος τῶν Νεομαρτύρων, πρὸς τοὺς ἀρνηθέντες τὸν Χριστόν νὰ προχωρήσουν πρὸς τὸ μαρτύριο: *«Τρέχετε, τρέχετε λοιπὸν ἀδελφοί, διὰ νὰ φυλάσσετε τὸν ποθοῦμενον· δράμετε, δράμετε, διὰ νὰ μὴ φύγη τὸ κυνήγι ἀπὸ τὰς χεῖρας σας· ἀγωνισθῆτε, ἀγωνισθῆτε, διὰ νὰ μὴ σᾶς πάρουν ἄλλοι τὸν Στέφανον».* Μάλιστα τοὺς διαβεβαιώνει ὅτι μόλις θὰ εἰσέλθουν στοῦ μαρτύριου μέ πίστη γιὰ νὰ κηρύξουν τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ «ἐνώπιον τῶν ἀλλοπίστων», τότε ὁ Θεὸς «θὰ στείλει μυστικῶς, καὶ ἀοράτως τὴν θείαν Του χάριν καὶ βοήθειαν, διὰ νὰ σᾶς παρηγορήσῃ, καὶ νὰ σᾶς ἐνδυναμώσῃ εἰς τὸ Μαρτύριον».

Σέ ἓνα σημεῖο τοῦ «προοιμίου» τοῦ ὁ ἅγιος Νικόδημος λέγει ὅτι μέ τοὺς Νεομάρτυρες χαίρεται ἡ Ἐκκλησία, γιατί ὅσο περνᾷ ὁ καιρὸς αὐξάνονται τὰ νέα παιδιά της. Καὶ γράφει: *Ἡ Ἐκκλησία «αὐξάνει τὴν χαρὰν της... ἐπειδὴ κατὰ τὸ ἐνεστὸς ἔτος (1794) εἰς διάστημα ἐννέα μηνῶν, εἶδεν, ὅτι ἤνθισαν εἰς τὸν νοητὸν της παράδεισον, ὡς ρόδα ἐρυθρά, καὶ εὖοσμα, πέντε νέοι Μάρτυρες, ἐν διαφόροις τόποις ἀθλήσαντες».* Ἡ δόξα τῆς Ἐκκλησίας φαίνεται κυρίως σέ χρόνους μαρτυρικούς, μέσα στοὺς διωγμούς καὶ ὄχι τόσο σέ περίοδο ἐξωτερικῆς εἰρήνης καὶ ἐλευθερίας.

Γενικά, ὄχι μόνον τὸ «προοίμιον», ἀλλὰ καὶ ὅλο τὸ περιεχόμενο τῶν μαρτυρολογιῶν τῶν Νεομαρτύρων εἶναι θαυμαστό καὶ μεγάλη προσφορά στοὺς Ρωμηοὺς πού ἦταν κάτω ἀπὸ τὴν τουρκικὴ σκλαβιά. Εἶναι ἀνυπολόγιστη ἡ προσφορά τῶν Νεομαρτύρων στοῦ Γένος, ἀλλὰ καὶ σημαντικὴ ἡ προσφορά τοῦ ἁγίου Νικοδήμου μέ τὸ βιβλίον μέ τὰ συναξάρια τῶν Νεομαρτύρων καὶ τὴν συγγραφὴ τοῦ καταπληκτικοῦ προοιμίου.

6. Οἱ Φιλοκαλικοὶ Πατέρες-Κολλυβάδες

Τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18 αἰῶνος ἀναπτύχθηκε στοῦ Ἁγίου Ὄρους μιά πνευματικὴ κίνηση, πού ἐπεκτάθηκε καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτό, ἡ λεγόμενη νηπτικὴ καὶ φιλοκαλικὴ κίνηση καὶ παράδοση, στήν ὁποία συγκαταλέγονταν πιστὰ τέκνα τῆς Ἐκκλησίας, κυρίως ἱερομόναχοι καὶ μοναχοί. Στοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς ἀπέδωσαν τὸν χαρακτηρισμὸ «κολλυβάδες», ἐπειδὴ ἡ κίνηση αὐτὴ ἄρχισε ἀπὸ ἓνα γεγονός ὅτι δὲν ἀνέχονταν καὶ δὲν ἐπιθυμοῦσαν νὰ γίνονται μνημόσυνα τὴν Κυριακὴν, λόγῳ τοῦ ἀναστασίμου χαρακτήρα τῆς ἡμέρας αὐτῆς, ἀλλὰ τὰ κόλλυβα νὰ διαβάζονται τὸ

Σάββατο πού εἶναι ἡ ἡμέρα τῶν νεκρῶν.

Ὅμως, ἡ πνευματική αὐτή κίνηση δέν μπορεῖ νά κλεισθῆ μέσα στόν χαρακτηρισμό κολλυβάδες, ἀλλά ὅσοι συγκαταλέγονταν στήν πνευματική αὐτή κίνηση πρέπει νά ὀνομασθοῦν φιλοκαλικοί Πατέρες, γιατί, ὅπως ἀποδείχθηκε, βοήθησαν πολύ τούς Χριστιανούς καί τελικά τό Γένος νά παραμείνουν στήν πίστη τῶν Πατέρων τους καί νά διαφυλάξουν τήν πνευματική ταυτότητά τους.

Τήν ἐποχή ἐκείνη στό Ἅγιον Ὄρος παρατηρεῖται μιά ἀνθηση, μέ τήν παρουσία λογίων, ἀλλά καί πατερικῶν μοναχῶν. Ἦδη τόν 17ο αἰώνα παρατηρήθηκε τό ἐκπληκτικό καί παράδοξο νά παραχωρηθῆ τό δικαίωμα νά ἀνοίξουν οἱ Λατίνοι στό Ἅγιον Ὄρος Σχολή πού λειτούργησε γιά μερικά χρόνια, μέχρις ὅτου κλείσθηκε ἀπό τούς Τούρκους. Τό παράδοξο ἀκόμη εἶναι ὅτι κλήθηκε ἕνας προτεστάντης Καθηγητής γιά νά διδάξῃ στήν ὑπό ἴδρυση Ἀκαδημία φιλοσοφία καί θεολογία. Ὅμως, ταυτόχρονα ὑπῆρξαν καί ζηλωτές μοναχοί, φωτισμένοι θεολόγοι μέ πολλά διανοητικά καί πνευματικά χαρίσματα (Παναγιώτης Χρήστου).

Τέτοιοι φωτισμένοι Πατέρες καί θεολόγοι ἦταν οἱ Φιλοκαλικοί Πατέρες, οἱ ὁποῖοι γνώρισαν καί ἔζησαν ὅλη τήν ἡσυχαστική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καί τήν παρουσίασαν στήν ἐποχή τους, γι' αὐτό καί ἔχουν χαρακτηρισθῆ ὡς «*ἀνανεωταί τῆς πατερικῆς σκέψεως*». Πρόκειται γιά τόν Νεόφυτο Κausοκαλυβίτη πού προερχόταν ἀπό γονεῖς ἐβραϊκῆς καταγωγῆς, ἀλλά προσήλυτους στήν Ὀρθοδοξία, τόν Ἀθανάσιο Πάριο (1721-1813), τόν Μακάριο Κορίνθου Νοταρᾶ (1731-1805), τόν Νικόδημο Ἁγιορείτη (1749-1809) καί ἄλλους. Πέρα ἀπό αὐτούς, ὡς Κολλυβάδες χαρακτηρίζονταν καί οἱ Χριστοφόρος Προδρομίτης, Ἰάκωβος Πελοποννήσιος, Παῖσιος Καλλιγράφος, Παρθένιος Ζωγράφος, Ἀγάπιος Κύπριος κ.ἄ. Οἱ Φιλοκαλικοί Πατέρες-Κολλυβάδες ἦταν σχολάρχες καί διδάσκαλοι σέ διάφορες Σχολές, παιδαγωγοί τοῦ Γένους, ἡγέτες στόν μοναχισμό, Πνευματικοί Πατέρες καί καθοδηγητές μαρτύρων, συγγραφεῖς, μεταφραστές καί σχολιαστές διαφόρων κειμένων κλπ.. Ἡ σημαντικότερη φυσιογνωμία εἶναι ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε πράγματι πρωτεργάτης σέ αὐτήν τήν πνευματική κίνηση, ὅπως εἶδαμε καί προηγουμένως.

Εἶναι γνωστόν ὅτι στήν Δύση ἀναπτύχθηκε τήν ἐποχή ἐκείνη ὁ Διαφωτισμός ὡς ἀντίδραση στήν μεταφυσική θεολογία τῆς Δύσεως, ὁ ὁποῖος Διαφωτισμός ἔδινε προτεραιότητα στόν ὀρθό λόγο καί τίς αἰσθήσεις. Τίς ἀρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ προσπάθησαν νά περάσουν μέσα στόν χῶρο τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολῆς, μέ τόν λεγόμενο «νεοελληνικό Διαφωτισμό», Ἕλληνες λόγιοι πού σπούδαζαν στήν Δύση καί διακατέχονταν ἀπό ἀρχαιολατρεία.

Πρός ἀντιμετώπιση τοῦ κινήματος τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἐργάσθησαν οἱ φιλοκαλικοί-Κολλυβάδες Πατέρες πού διακόνησαν τόν λαό τοῦ

Θεοῦ μέ διαφόρους τρόπους «μέ ἔργο καί λόγο, μέ γραφίδα καί βίο, μέ συγγραφές καί ἐκδόσεις, μέ μεταφραστικό πλουτισμό καί πρωτότυπη θεολογική λειτουργική καί κανονική παραγωγή, μέ συναξαριστικές συλλογές καί νεομαρτυρικές προαλείψεις, μέ ἄσκηση καί μαρτύριο συνειδήσεως, μέ ἔνταση ὑπέρ τῆς παραδόσεως, καί ὡς πρός τήν ἀνόθευτη πίστη, καί ὡς πρός τό ἀπαραχάρακτο ἦθος, καί ὡς πρός τίς καταλυτικές τῆς θείας λατρείας τυποποιήσεις καί ἀνατροπές, τόν ἀληθῆ ἀγιοπατερικό καί ρωμαϊκό διαφωτισμό τοῦ Γένους».

Οἱ Φιλοκαλικοί Πατέρες, ὅπως φαίνεται ἀπό τό ἔργο τό ὁποῖο ἄφησαν, πρόβαλαν τήν ἐμπειρική θεολογία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὅπως τήν συναντοῦμε στά κείμενα τῶν ἁγίων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καί τούς βίους τῶν ἁγίων· ἀντέταξαν στόν δυτικό σχολαστικισμό τά ἐμπειρικά κριτήρια τῆς Ὁρθοδόξου Παραδόσεως, τόν ἡσυχαστικό τρόπο ζωῆς· ἀντιπαρέθεσαν «στόν δρόμο τῆς ἀλαζονικῆς καί νοησιαρχικῆς πολυγνωσίας τόν ἀγιοπατερικό δρόμο τῆς καθαιρόμενης, φωτιζόμενης καί θεοῦμενης χαρισματικά ὑπαρξης» καί στούς κατά κόσμον σοφούς, τούς θεομένους ἁγίους καί τούς Νεομάρτυρας· ἐξισορρόπησαν ὡς πατερικοί τόν ἀνατρεπτικό φιλευθερισμό μέ τόν τυποποιημένο συντηρητισμό ὅπως καί συνέδεσαν τό δόγμα μέ τό ἦθος· διακίνησαν «τήν ἐνίσχυση τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως καί τήν ἀφύπνιση τοῦ Ἑλληνισμοῦ»· καί τελικά σκόπευαν στήν «ἀπό πάσης πλευρᾶς πνευματική ἄνοδο τοῦ λαοῦ τῆς ἐποχῆς τους, ἀλλά καί τήν προφύλαξή του ἀπό τούς δυτικότροπους νεωτερισμούς».

Τό ἔργο τῶν Φιλοκαλικῶν Πατέρων εἶναι μεγάλο καί μελετήθηκε ἀπό πολλές πλευρές καί μελετᾶται ἀκόμη καί σήμερα. Πολλοί ἀπό τούς συγχρόνους Χριστιανούς ἀνεκάλυψαν τόν θησαυρό τῆς Ὁρθοδόξου Παραδόσεως, μελετώντας τά κείμενα τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου.

Σημαντικό εἶναι τό ἔργο τοῦ ἁγίου Νικοδήμου, σέ συνεργασία μέ τόν ἅγιο Μακάριο Νοταῖ, μέ τίτλο «Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν συνεργανισθεῖσα παρά τῶν ἁγίων καί θεοφόρων Πατέρων» καί ὑπότιτλο πού δείχνει τό περιεχόμενο, «ἐν ἧ δια τῆς κατά τήν πρᾶξιν καί θεωρίαν ἠθικῆς φιλοσοφίας ὁ νοῦς καθαίρεται, φωτίζεται καί τελειοῦται». Τό ἔργο αὐτό εἶναι μιᾶ ἀνθολόγησι νηπτικῶν κειμένων τῶν Πατέρων πού ἀναφέρονται στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο βιώνει κανεὶς τήν ἄκτιστη Χάρη τοῦ Θεοῦ.

Ἀπό τήν τίτλο καί ἀπό τόν ὑπότιτλο φαίνεται τό «πνεῦμα» πού διακατεῖχε τούς δύο αὐτούς Φιλοκαλικούς Πατέρας, τόν ἅγιο Νικόδημο τόν Ἁγιορείτη καί τόν Μακάριο Νοταῖ, καί τό πῶς ἤθελαν νά μορφώσουν τούς ὑποδούλους ἀδελφούς τους. Διαβάζοντας κανεὶς τά κείμενα τῆς Φιλοκαλίας, παρατηρεῖ ὅλο τόν πλοῦτο καί τήν ἀξία τῶν νηπτικῶν αὐτῶν κειμένων. Σήμερα ὅσοι ἀπό τούς δυτικούς γίνονται Ὁρθόδοξοι μαγεύονται ἀπό τήν ἀξία αὐτῶν τῶν ἡσυχαστικῶν κειμένων πού

συνέλεξαν ὁ ἅγιος Μακάριος Νοταρᾶς καί ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης καί τά ἐξέδωσε μέ εἰσαγωγές καί κριτικές παρεμβάσεις ὁ τελευταῖος.

Εἶναι σημαντικό τό «προοίμιο» πού συνέγραψε ὁ ἅγιος Νικόδημος καί γιά τήν ἔκδοση τῆς «Φιλοκαλίας», στό ὁποῖο συνδέει ἀναπόσπαστα τήν ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ καί ὄλο τό μυστήριο τῆς θείας οἰκονομίας μέ τήν ἡσυχαστική-νηπτική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας.

Στήν ἀρχή ἀναφέρεται στήν δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου, τήν πτώση του καί τήν ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ, πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἐπαναφορά τοῦ ἀνθρώπου στήν κοινωνία μέ τόν Θεό πού γίνεται μέ τό ἅγιο Βάπτισμα, μέ τό ὁποῖο εἰσέρχεται μέσα στήν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου ἡ Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος *«οἰονεῖ σπέρμα θεῖον»*. Ἐπειτα, παρουσιάζει πῶς ἡ Χάρη αὐτή σκεπάζεται ἀπό τά πάθη καί ἀπαιτεῖται ἡ εὐρεσή της, προκειμένου ὁ ἄνθρωπος νά ἐπιτύχη τήν σωτηρία του. Αὐτό ἐπιτυγχάνεται μέ τήν νήψη, τήν προσοχή καί τήν φυλακή τοῦ νοός, τήν προσευχή μέ τό ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, σέ συνδυασμό μέ τήν τήρηση τῶν ἐντολῶν Του, ἀφοῦ διά τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἀναπτύσσεται ἡ καρδιακή θερμῆ καί ἔτσι καταναλίσκονται τά πάθη, καθαίρονται ὁ νοῦς καί ἡ καρδιά καί ἐνώνονται μεταξύ τους. Στήν συνέχεια τηροῦνται εὐκολότερα οἱ ἐντολές τοῦ Χριστοῦ, ἐκχέονται οἱ καρποί τοῦ Παναγίου Πνεύματος καί μέ τόν τρόπο αὐτόν μέ συντομώτερη ὁδó εὐρίσκεται ἡ Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πού βρίσκεται στήν καρδιά καλυμμένη ἀπό τά πάθη.

Ἄφοῦ ἀναφέρεται στά ἔργα τῶν ἁγίων Πατέρων πού κάνουν λόγο γιά τήν ἐργασία τῆς νοεράς προσευχῆς, τήν κάθαρση τοῦ νοός καί τῆς καρδίας, στήν συνέχεια περιγράφει τήν κατάσταση τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀφοῦ ὄχι μόνον οἱ λαϊκοί, ἀλλά καί οἱ μοναχοί διακρίνονταν γιά τήν «ἀγνωσία» καί τήν «ἀμέλεια» αὐτῶν τῶν νηπτικῶν κειμένων, τά ὁποῖα βοηθοῦν στήν θέωση τοῦ ἀνθρώπου. Μάλιστα, καί αὐτά τά νηπτικά κείμενα παρέμειναν μέχρι τότε στό σκοτάδι καί τήν γωνία *«ἀκλεῆ καί σπητόβρωτα καί τῆδε κάκεῖσε παρερριμμένα τε καί διεσπαρμένα»*. Κατά τόν ἅγιο Νικόδημο οἱ περισσότεροι ἀπό τούς Ὁρθοδόξους Χριστιανούς διάκινται μέ ἀμέλεια ὡς πρός τήν ἱερά αὐτή ἐργασία καί κατατρίβονται στήν ζωή τους μόνο μέ τά ἐργαλεῖα τῶν ἀρετῶν, ἐνῶ ἀμελοῦν τήν ἐσωτερική ἱερά ἐργασία, τήν φυλακή τοῦ νοός καί τῆς καθαρᾶς προσευχῆς ἡ ὁποία μόνο ὁδηγεῖ πρός θέωσιν τόν ἄνθρωπο. Μάλιστα δε, ὅπως γράφει *«καί παρά τοῖς μοναχοῖς αὐτοῖς καί ἡσύχως μονάζουσι, σπανιώτατον ἐστίν, ὡ τῆς ζημίας! καί πάνυ δυσεύρετον»*. Πιστεύει δέ ὅτι, ἐπειδή ἐγκαταλείφθηκε αὐτή ἡ ἱερά ἐργασία, ἡ ἱερά ἡσυχία, γι' αὐτό καί ἐξέλειπαν οἱ διαπρέποντες ἐν ἀγιότητι καί ἀπό τούς ζῶντας καί ἀπό τούς μετά τόν θάνατον καί ἔτσι λίγοι εἶναι οἱ σωζόμενοι στήν ἐποχή μας. Γιατί *«δίχα δέ τοῦ θεωθῆναι τόν νοῦν, ἔφη τις, οὐχ ὅπως ἀγιάσαι, ἀλλ' οὐδέ σωθῆναι τόν ἄνθρωπον ἐνδέχεται»*, ἀφοῦ ταυτίζεται ἡ θέωση μέ τήν σωτηρία, διότι *«ταυτόν γάρ ἐστὶ σωθῆναι καί θεωθῆναι»*.

Γράφοντας όλα αυτά και αναφερόμενος στην άγνωσία και την αμέλεια τῶν συγχρόνων του γιά θέματα ἱερᾶς ἡσυχίας γράφει: «*Θρηνῶ δέ τό ἐντεῦθεν· καί μοι τό πάθος ἐπικόπτει τόν λόγον*». Τήν μέθοδο τῆς ἱερᾶς ἡσυχίας τήν χαρακτηρίζει «ἀγία», διότι δι' αὐτῆς ἀπαλλάσσεται ὁ ἄνθρωπος ἀπό τήν πλάνη.

Ἐπειδή ὑπῆρχαν ὀρισμένοι πού εἶχαν ἀντίρρηση γιά τήν δημοσίευση τῶν νηπτικῶν αὐτῶν κειμένων, διότι δῆθεν ἀπό τήν ἀνάγνωσή τους ἀκολουθεῖ κάποιος κίνδυνος, ὁ ἅγιος Νικόδημος χρησιμοποιεῖ χωρία ἀπό τήν Ἁγία Γραφή καί τούς Πατέρας μέ τά ὁποῖα ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἐξάσκηση σέ αὐτό τό ἔργο «*μετά πάσης ταπεινοφροσύνης καί πενθικῆς διαθέσεως*» συνιστᾶται ἀπό ὅλη τήν Ἀποστολικοπατερική παράδοση γιά τήν ἀπαλλαγή μας ἀπό τήν πλάνη.

Ὁ ἅγιος Νικόδημος κάνει μιά θεολογική ἀνάλυση τῆς ἡσυχαστικῆς μεθόδου, πού συνδέεται μέ τήν νήψη καί τήν προσευχή, καί πρός τό τέλος τοῦ προοιμίου καταγράφει τό περιεχόμενο τῆς συλλογῆς αὐτῶν τῶν κειμένων πού συμπεριλαμβάνονται στήν «Φιλοκαλία»:

«Καί ἔχεις τοιγαροῦν, ὦ φίλτατε Ἀναγνώστα, διά τοῦ πάντ' ἀρίστου Κυρίου Ἰωάννου, ἄπονον τοῦ λοιποῦ καί εὐπόριστον, τήν παροῦσαν πνευματικήν Βίβλον. Βίβλον, τό τῆς νήψεως ταμιεῖον· τό τοῦ νοός φυλακτήριον· τό μυστικόν διδασκαλεῖον τῆς νοερᾶς προσευχῆς. Βίβλον, τῆς πρακτικῆς τήν ἐξαιρετον ὑποτύπωσιν· τῆς θεωρίας τήν ἀπλανῆ ὁδηγίαν· τόν τῶν Πατέρων Παράδεισον· τῶν ἀρετῶν τήν χρυσῆν σειράν. Βίβλον, τό πυκνόν τοῦ Ἰησοῦ ἀδολέσχημα, τήν ἀνακλητικῆς τῆς χάριτος σάλπιγγα καί, συνελόντα φάναι, αὐτό δὴ αὐτό τό τῆς θεώσεως ὄργανον, χρῆμα εἰπέρ τι ἄλλο μυριοπόθητον, καί πρό πολλῶν ἐτῶν μελετώμενον μέν καί ζητούμενον, ἀλλ' οὐχ εὐρισκόμενον».

Στό τέλος δέ προτρέπει τούς ἀναγνώστας νά μελετήσουν τά κείμενα αὐτά γιατί θά τούς θρέψουν καί θά τούς μεθύσουν μέ τήν νηφάλιο μέθη τοῦ Πνεύματος καί θά τούς ἐλευθερώσουν ἀπό τήν δουλεία στά πάθη:

«Ἐλθετε τοίνυν, ἔλθετε· φάγετε τόν ἐν αὐτῇ γνωστικόν τῆς σοφίας ἄρτον, καί πίετε οἶνον τόν εὐφραίνοντα μέν νοητῶς τήν καρδίαν, ἐξιστῶντα δέ πάντων αἰσθητῶν ὁμοῦ τε καί νοητῶν διά τήν κατ' ἕκστασιν θέωσιν, καί μεθύσθητε μέθην τῶ ὄντι νηφάλιον. Ἐλθετε πάντες ὅσοι κλήσεως ὀρθοδόξου τυγχάνετε μέτοχοι, συνάμα Λαϊκοί τε καί Μοναχοί, οἱ τήν ἐντός ὑμῶν οὔσαν τοῦ Θεοῦ βασιλείαν καί τόν ἐν τῷ ἀγρῷ τῆς καρδίας κεκρυμμένον εὐρηκέναι σπουδάζοντες θησαυρόν· ὃς ἔστιν ὁ γλυκύς Ἰησοῦς Χριστός· ἴν' ὅπως, τῆς περί τά κάτω αἰχμαλωσίας, καί τῆς περιφορᾶς τοῦ νοός ἐλευθερωθέντος, καί τῆς καρδίας τῶν παθῶν καθαρθείσης, διά τῆς ἀδιαλείπτου τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ φοβερᾶς ἐπικλήσεως, καί τῶν λοιπῶν συνεργῶν ἀρετῶν, τῶν ἐν τῇ παρουσίᾳ Βίβλῳ διδασκομένων, ἐνωθεῖτε μέν πρός ἑαυτούς, δι' ἑαυτῶν δέ καί πρός Θεόν, κατά τήν πρός τόν Πατέρα τοῦ Κυρίου

παράκλησιν, ἵνα ὧσι, λέγοντος, ἔν, ὡς ἡμεῖς ἔν ἔσμεν· καί οὕτως αὐτῷ ἠνωμένοι καί ὄλως ἡλλοιωμένοι τῇ κατοχῇ καί ἐκστάσει τοῦ Θεοῦ ἔρωτος δαψιλέστατα θεωθείητε, ἔν αἰσθήσει νοερᾷ καί ἀδιστακτῶ πληροφορία καί πρὸς τόν πρῶτον σκοπόν τοῦ Θεοῦ ἐπανέλθοιτε, δοξάζοντες Πατέρα, Υἱόν καί Πνεῦμα Ἅγιον, τήν μίαν Θεαρχικωτάτην Θεότητα».

Τά κείμενα τῆς «Φιλοκαλίας» τά ὁποῖα παρέδωκαν οἱ ἅγιοι Πατέρες στά τέκνα τους «*καθάπερ τινά πατρικήν κληρονομίαν*», ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στήν ἀναγέννηση πολλῶν Χριστιανῶν, τούς ὁποίους καθοδήγησαν νά ἀσχοληθοῦν μέ τήν ἱερά ἡσυχία καί τήν κάθαρση τοῦ νοός καί τῆς καρδίας, ὡστε νά μεθέξουν τῆς καθαρτικῆς, φωτιστικῆς καί θεοποιοῦ ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ. Αὐτό ἔγινε ὄχι μόνον γιά τούς ἑλληνοφώνους Χριστιανούς, ὅταν δημοσιεύθηκε ἡ «Φιλοκαλία» στήν Βενετία τό 1782, ἀλλά καί γιά τούς Σλαύους καί Ρώσους, ὅταν μεταφράσθηκε ἀπό τό Παῖσιο Βελιτσκόφσκυ (1722-1794), καί ἐκδόθηκε στήν Ἁγία Πετρούπολη τό 1793, καθώς ἐπίσης καί ἀπό ἄλλους λαούς πού ἀκολουθοῦν ἄλλες ὁμολογίες, ἀφοῦ μεταφράσθηκε καί σέ εὐρωπαϊκές γλώσσες, ὅπως σημειώνουν οἱ ἐκδότες στήν ἑλληνική γλώσσα. Ἡ «Φιλοκαλία» «*ὡς μορφή συνοδικῆς, τρόπον τινά, κωδικοποιήσεως τῆς Ὁρθοδόξου Μυστικῆς Θεολογίας*» προκαλεῖ ιδιαίτερη ἐντύπωση καί σέ ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς μας, γιατί περιέχει κείμενα μεγάλης διαχρονικῆς ἀξίας καί σπουδαιότητος.

Πάντως, ἡ ἱερά ἡσυχία πού καταγράφεται στό βιβλίο αὐτό ἐκφράζεται ὡς «*ἡ Καθαρτική, Φωτιστική καί Τελειωτική ἐργασία*» καί βοηθᾷ στό νά ἐνεργοποιηθῇ ἡ Χάρη τοῦ Βάπτισματος, πού ὑπάρχει μέσα στήν ψυχή, νά γεμίση τήν ψυχή καί τό σῶμα τοῦ ἀνθρώπου ἀπό Ἅγιον Πνεῦμα καί τότε μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νά ὑπομένη τά βάσανα καί τούς πειρασμούς, νά κρατᾷ τήν πίστη, νά δίνη τήν ὁμολογία καί νά γίνεται μάρτυς Ἰησοῦς Χριστοῦ. Μέ αὐτές τίς προϋποθέσεις κρατήθηκαν οἱ Χριστιανοί στήν ὀρθόδοξη πίστη καί τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καί ἀπέφυγαν τούς βίαιους ἐξισλαμισμούς. Ἀλλά ἡ «Φιλοκαλία» συνετέλεσε καί στήν μεγάλη ἡσυχαστική ἀναγέννηση στούς σλαυϊκοὺς λαούς καί δημιούργησε τόσους ἁγίους, πού βοήθησαν ἀποτελεσματικά τόν λαό.

Ἐκτός ἀπό τήν «Φιλοκαλία» θεωροῦνται ἐπίσης σημαντικά τά ἔργα τοῦ ἁγίου Νικοδήμου πού ἐπιγράφονται «*Ἐορτοδρόμιον*» καί «*περί φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων*» πού ἔχουν ἐπίσης διαχρονική ἀξία καί σπουδαιότητα.

7. Ἐκκλησία καί ἔθνεγερσία

Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία μέ τό διοικητικό της σύστημα κατά τήν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, μέ τήν λατρεία της, μέ τήν διδασκαλία της καί κυρίως μέ τήν

ήσυχαστική παράδοση πού ανέδειξε τούς Νεομάρτυρες, τούς όποιους μπορούμε νά θεωρήσουμε ώς τούς πραγματικούς «άντιστασιακούς» τής έποχής εκείνης, συνετέλεσε σέ μεγάλο βαθμό στήν διατήρηση τής Έλληνορθόδοξης Παράδοσης και στήν άπελευθέρωσή της. Άλλωστε, οί πρωτεργάτες τής έλληνικής έπαναστάσεως έμπνέονταν από τήν όρθόδοξη παράδοση και όχι από τόν διαφωτισμό.

Σχετικά μέ τόν τρόπο μέ τόν όποιο θά έλευθερωνόταν τό Γένος από τόν τουρκικό ζυγό άνεπτύχθηκαν διαφορετικές άπόψεις. Πολλοί πού έβλεπαν τά πράγματα πού έκτυλίσσονταν μέσα στήν Όθωμανική Αύτοκρατορία, μεταξύ τών όποιων Ίεράρχες και Φαναριώτες, θεωρούσαν ότι ή διάβρωση τής Όθωμανικής Αύτοκρατορίας θά γινόταν έσωθεν. Άλλωστε, τήν έξωτερική πολιτική και τό έμπόριο τών Όθωμανών τό έξασκοΰσαν τήν έποχή εκείνη οί Φαναριώτες. Άλλοι, όμως, θεωρούσαν ότι ή άπελευθέρωση του Γένους θά γινόταν μέ έπανάσταση τών Ρωμηών, έστω και άν αυτό επέφερε ζημιές και θανάτους. Κανείς δέν μπορεί νά θεωρήσει ότι ή πρώτη άποψη συνιστά προδοσία.

Ό καθηγητής π. Γεώργιος Μεταλληνός στό βιβλίο του πού προαναφέραμε μέ τίτλο *Τουρκοκρατία* αναλύει διεξοδικά τό δίλημμα πού επικρατοΰσε στους ύπευθύνους κατά τήν διάρκεια τής Τουρκοκρατίας και ιδίως πρός τό τέλος της: «*συνύπαρξη ή αντίσταση;*», και περιγράφει τίς δύο αυτές τάσεις. Έτσι, τήν συνύπαρξη ύποστήριζαν οί αντιρρητικοί ή άνθωνωτικοί και τήν αντίσταση οί ένωτικοί, πού ήταν και φιλοδυτικοί. Μέ επιχειρήματα ύποστηρίζει ότι και ή λεγόμενη συνύπαρξη πού «*είχε και μιά δυναμική διάσταση*», άφοΰ συνδέεται μέ «*τήν πίστη για μιά βαθμιαία ύποκατάσταση τών Όθωμανών στή διακυβέρνηση του κράτους και τή δημιουργία ενός "Όθωμανικοΰ κράτους του Έλληνικοΰ έθνους"*» δέν ήταν τελείως άνεδαφική, αλλά υπήρχε μιά τέτοια προοπτική.

Πάντως, όταν ώρίμασαν τά πράγματα και φάνηκε ότι για τήν άπελευθέρωση του Γένους άπαιτείται έπανάσταση μέ όπλα, τότε ή Έκκλησία βοήθησε μέ όλες τίς δυνάμεις της. Κληρικοί και μοναχοί, λαϊκοί άνδρες και γυναίκες, άκόμη και παιδιά πολέμησαν σκληρά και έχυσαν τό αίμα τους «*για του Χριστου τήν πίστη τήν άγια και τής πατρίδος τήν έλευθερία*».

Έπειδή μερικοί ύποστηρίζουν ότι κατά τήν Έπανάσταση του '21 θυσιάστηκε κυρίως ό λεγόμενος «κατώτερος» Κλήρος, έννοοΰν τούς Πρεσβυτέρους και Διακόνους, ένώ οί Αρχιερείς ήταν άπρόθυμοι για τήν Έπανάσταση, θά πρέπη νά αναφερθῆ ότι έχει έκδοθῆ ένα σημαντικό βιβλίο μέ τίτλο *Αρχιερείς και '21*, γραμμένο από τόν ιστορικό Πέτρο Γεωργαντζῆ, στό όποιο βρίσκει κανείς πολύ ένδιαφέρουσες ιστορικές πληροφορίες.

Η Έπανάσταση ήταν, κατά τόν συγγραφέα, θρησκευτική και έθνική και όχι κοινωνική, ταξική. Αυτό τό τεκμηριώνει πρώτον από τίς άπόψεις συγχρόνων

μαρξιστών, όπως διατυπώθηκαν σε επιστημονικό συμπόσιο που έγινε στο Κέντρο Μαρξιστικών Έρευνών της Ελλάδας τον Αύγουστο του 1981 στην Αθήνα, που σε μερικά σημεία αναθεωρούν τις θέσεις παλαιών μαρξιστών, δεύτερον από τις μαρτυρίες των δημιουργών του Εικοσιένα, τρίτον από τις διακηρύξεις των Έθνοσυνελεύσεων και τέταρτον από τις κρίσεις των συγχρόνων με την Έπανάσταση ιστορικών.

Σχετικά με την στάση των Αρχιερέων πρό της Έπαναστάσεως και κατά την Έπανάσταση ο συγγραφέας είναι πολύ αποκαλυπτικός. Μέ βάση ιστορικές πηγές και μαρτυρίες αποδεικνύει ότι οι Πατριάρχες και οι Αρχιερείς προέρχονταν από τά κατώτατα στρώματα του λαού και όχι από την λεγόμενη «άρχουσα τάξη». Έπειτα, οι Αρχιερείς δεν ήταν οι ευνουούμενοι των Τούρκων, γιατί δεν είχαν καθόλου έλευθερία κινήσεως, δεν είχαν έλευθερία λόγου και, όπως αποδεινύεται από πολλές μαρτυρίες, η στάση των κρατούντων στα αιτήματα των Αρχιερέων ήταν σκληρή. Ακόμη, οι φόροι τους οποίους επέβαλαν οι Τούρκοι στους Αρχιερείς ήταν δυσβάστακτοι, άφοϋ αναφέρονται περιπτώσεις, κατά τις οποίες Αρχιερείς ή παρητοϋντο ή απέθαναν από μελαγχολία, γιατί δεν μπορούσαν να έξοφλήσουν τους φόρους, που έπρεπε να αποδώσουν στους Τούρκους κατακτητές.

Πέρα από αυτά ο συγγραφέας αποδεικνύει, μέ βάση τις πηγές και άλλες μαρτυρίες ότι κατά τον καιρό της Έπαναστάσεως σε όλόκληρο τό Όθωμανικό κράτος υπήρχαν 195-200 Αρχιερείς. Από αυτούς αποδεδειγμένα οι 81 είχαν μνηθῆ στην Φιλική Έταιρεία, χωρίς να υπολογισθοϋν και οι άλλοι που τυχόν ήταν Φιλικοί, αλλά δεν έχουμε επίσημες μαρτυρίες. Επίσης αποδεικνύει ότι από τους 200 Αρχιερείς οι 73, ποσοστό 36,5%, έλαβαν ενεργό μέρος στον άγώνα «*έπώνυμα και άδιαμφισβήτητα*», οι 42 Αρχιερείς, ποσοστό 21,0%, δοκιμάσθηκαν, φυλακίσθηκαν και βασανίσθηκαν, και οι 45 Αρχιερείς, ποσοστό 22,5%, «*θυσιάσθηκαν για την έλευθερία, είτε από βασανιστήρια και θανατώσεις των Τούρκων, είτε σε πολεμικές συρράξεις*». Τό συνολικό ποσοστό αυτών που συμμετείχαν ενεργώς στον άγώνα άνέρχεται στο 80%. «*Άν όμως ληφθῆ υπόψη ότι οι πλείστοι Αρχιερείς της Μ. Άσίας, της Συρίας, της Σερβίας ή Βουλγαρίας, λόγω άδιαφορίας ή άδυναμίας των Χριστιανών των περιοχών αυτών, δεν έλαβαν μέρος στους άγώνες, τότε τό ποσοστό των άρχιερέων της Έλληνικής χερσονήσου, δηλ. από την Θράκη, την Μακεδονία και τά δυτικά παράλια της Μ. Άσίας και κάτω, είναι άσφαλώς πολύ ύψηλότερο, που φθάνει όπωσδήποτε γύρω στα 90% του συνολικού άριθμοϋ των άρχιερέων*».

Έπειδή πολλοί κάνουν λόγο για τον λεγόμενο «*άφορισμό*» που έξεδόθη από τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄ έναντίον του Ύψηλάντου, θά πρέπει να γίνη μιά αναφορά και στο θέμα αυτό και πρέπει να έπισημανθῆ ή προσφορά του Πέτρου Γεωργαντζῆ, ό όποιος μελέτησε τό ζήτημα από ιστορικής και κανονικής πλευρᾶς και παρουσίασε

όλες τις σημαντικές παραμέτρους σέ βιβλίο του μέ τίτλο *Ο «άφορισμός» του Άλεξάνδρου Ύψηλάντου*. Η μελέτη του βιβλίου αυτού οδηγεί σέ τρία συμπεράσματα.

Τό πρώτον, ότι ο «άφορισμός» δέν ήταν αποτέλεσμα τής βουλήσεως του Οίκουμενικού Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε΄, ούτε καν των Συνοδικών Αρχιερέων, αλλά ήταν απόφαση μιᾶς μεγάλης Κληρικολαϊκῆς Συνελεύσεως, πού ἀποτελεῖτο ἀπό 72 ἐγκρίτους Ρωμηούς τής Πόλης, ἐκ των οποίων οἱ 49 ήταν λαϊκοί καί οἱ 23 Κληρικοί - Αρχιερεῖς. Στήν Κληρικολαϊκή αὐτή συνέλευση ἀποφασίσθηκε, οἱ μέν λαϊκοί νά ὑποβάλλουν ἀναφορά ἀποκηρύξεως τής ἐπαναστάσεως καί δήλωση ὑποταγῆς, οἱ δέ Κληρικοί νά συνθέσουν τήν πράξη του άφορισμοῦ πού τους ζητήθηκε ἀπό τήν Ύψηλή Πύλη, καί αὐτό, βέβαια, γιά νά καθουχάσουν τους Τούρκους, ἐπειδή οἱ συνθηῆκες ήταν τραγικές. Στους 49 λαϊκούς πού ήταν παρόντες, συμμετεῖχαν οἱ πρώην ἡγεμόνας τής Βλαχίας, οἱ μεγάλοι διερμηνέας τής Πύλης, οἱ διερμηνέας του στόλου, ὅλοι οἱ ἐγκριτοί «πολιτικοί», δηλαδή «ἐπίτροποι του κοινού», οἱ Ἕλληνες μεγαλέμποροι τής Πόλεως, οἱ ἀρχιτεχνίτες, οἱ προϊστάμενοι των συντεχνιών κλπ. Καί στους 23 Κληρικούς συγκαταλέγονταν 2 Πατριάρχες, καί 21 Αρχιερεῖς. Ὅλοι αὐτοί βρίσκονταν κάτω ἀπό ἀσφυκτική πίεση, ζοῦσαν τό δράμα του Ἑλληνισμοῦ τής Πόλης καί ἔπρεπε νά λάβουν μιᾶ ἀπόφαση γιά νά διασώσουν τους Ρωμηούς τής Πόλης ἀπό βέβαιη σφαγή.

Τό δεύτερο σημεῖο εἶναι ότι ἡ Πατριαρχική Σύνοδος ἀνέλαβε τό χρέος νά συντάξη ἕνα «άφοριστικό» κείμενο, μέ τρόπο ὅμως πού νά μήν προκαλέση κακό στό Ἕθνος. Αὐτό ἐπιτεύχθηκε μέ πολλούς τρόπους.

Κατ' ἀρχάς, οἱ Πατριαρχικοί κωλυσιεργοῦσαν στήν σύνταξη του «άφοριστικοῦ» ἐγγράφου. Η κήρυξη τής Ἐπαναστάσεως ἐγινε ἀπό τόν Ύψηλάντη στό Ἱάσιο τής Μολδαβίας τήν 24η Φεβρουαρίου 1821. Τό πρώτο «άφοριστικό» ἐγγραφο ἐγινε μετά ἀπό ἕνα μήνα, ἦτοι τήν 23 Μαρτίου 1821, καί, βέβαια, ἔφθασε στόν προορισμό του μετά ἀπό λίγες ἡμέρες, ὅταν ἡ Ἐπανάσταση εἶχε ἀρχίσει στήν Πελοπόννησο.

Ἐπειτα, χρειάστηκε νά γίνουν δύο «άφοριστικά» ἐγγραφα, καί αὐτό ήταν μέσα στόν διπλωματικό τρόπο μέ τόν ὅποιον ἐνεργοῦσαν οἱ Πατριαρχικοί. Τό πρώτο ἐστάλη σέ ὅλους τους Αρχιερεῖς (23 Μαρτίου) καί ήταν γραμμένο κατά τέτοιο τρόπο πού δέν μπορεῖ νά χαρακτηρισθῆ άφορισμός «*ἐφ' ὅσον δέν εἶχε οὔτε καν τις τυπικά συνηθισμένες άφοριστικές ἐκφράσεις*», καί τό δεύτερο άφοριστικό ἐγράφη μετά ἀπό 4 ἡμέρες, ἦτοι τήν 27 Μαρτίου, ὅταν οἱ Τούρκοι κατάλαβαν τήν πλεκτάνη καί τήν ἀπάτη, καί τό ὅποιο ἀπεστάλη μόνο σέ ἕναν Μητροπολίτη, τόν Μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας. Μέ αὐτόν τόν τρόπο καί τά δύο αὐτά «άφοριστικά» κείμενα δέν ἐξετέλεσαν τόν προορισμό τους.

Τό τρίτο σημείο είναι ότι οι Πατριαρχικοί Ίεράρχες πλήρωσαν πολύ άκριβά τήν ενέργειά τους αυτή, άκριβώς γιατί άκόμη και αυτοί οι Τουρκοί άντελήφθησαν τήν πλεκτάνη τους. Από τούς 23 Άρχιερείς πού υπέγραψαν τό «άφοριστικό» κείμενο, τό ένα τρίτο (1/3), συμπεριλαμβανομένου και τοῦ Οίκουμενικοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε΄, πλήρωσαν μέ τήν ζωή τους τήν «άπιστία» τους πρός τόν Σουλτάνο, τό άλλο 1/3 δοκιμάστηκε σκληρά μέ φυλακίσεις, έξορίες και περιορισμούς. Επίσης, πρέπει νά σημειωθῆ ότι τό 1/5 από τούς Συνοδικούς Άρχιερείς ἔλαβε μέρος στήν Ἐπανάσταση και ὅτι τό 1/3 τῶν Συνοδικῶν Άρχιερέων, ἐνῶ ἦταν «πλεγμένοι στίς μηχανορραφίες» τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, ἐν τούτοις στά «άφοριστικά» κείμενα γράφουν ότι πρώτη φορά λάμβαναν γνώση για τήν σύσταση και τούς σκοπούς τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας.

Γενικά, ἡ Ἐκκλησία μέ τά μέλη της, Κληρικούς και λαϊκούς, βοήθησε τό Γένος τόσο κατά τήν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, ὅσο και κατά τόν άγώνα τῆς ἔλευθερίας, χύνοντας ποταμηδόν τό αἷμα της

* Κείμενο από τό βιβλίο τοῦ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ἱεροθέου, *Παλαιά και Νέα Ρώμη*, ἐκδ. Ἱερᾶς Μονῆς Γενεθλίου Θεοτόκου (Πελαγίας), β΄ ἐκδ. 2016, σελ. 270-316.